

T.C
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
KALKINMA İKTİSADI VE İKTİSADI BÜYÜME BİLİM DALI

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA VE AZGELİŞMİŞ ÜLKELER

87276

Yüksek Lisans Tezi

Zeynep Zafir

Danışman: Prof.Dr. Tamer İşgüden

İstanbul
1998

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

Sayfa No

I.Kalkınma Yazını.....	2
I.I. Ortaya Çıkışı ve Özellikleri.....	2
I.II. Ortodoks Kuramların Genel Çerçevesi ve Özellikleri.....	5
I.III. Dünya Sistemci Yaklaşımlar ve Eleştirileri.....	9
I.IV. Gelişme Yazınına Yönelik Eleştiriler ve Değerlendirme.....	11

İKİNCİ BÖLÜM

II. Sürdürülebilir Kalkınma.....	20
II.I. Çevre Sorunları ve Ekonomi.....	21
II.II. Sürdürülebilir Kalkınma.....	23
II. III. Büyümenin Sınırları Raporu.....	27
II. IV. Dönüm Noktasındaki İnsanlık.....	30
II. V.Büyümenin Yeni Sınırları.....	34
II. VI. Birleşmiş Milletler Çevre Konferansı.....	36
II. VII. Dünya Çevre ve Kalkınma Konferansı-Yeryüzü Zirvesi.....	38
a. Çevre ve Kalkınma Üzerine Rio Deklarasyonu.....	39
b. Gündem 21.....	41
c. Ormanlar Üzerine Bildiri.....	42
d. İklim Değişikliği Üzerine Birleşmiş Milletler Çevre Anlaşması.....	44
e. Biyolojik Çeşitlilik Anlaşması.....	46
II. VIII. Ortak Geleceğimiz.....	50

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

III. Sürdürülebilir Kalkınma Stratejisinin Azgelişmiş Ülkeler Açısından Değerlendirilmesi.....	60
III. I. Uluslararası Kuruluşlar ve Sürdürülebilirlik.....	60
III. II. Sürdürülebilir Kalkınmaya Yöneltilen Eleştiriler.....	68

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

IV. Türkiye’de Sürdürülebilir Kalkınma Tartışmaları.....	74
IV. I. Türkiye’de Ekonomi-Çevre İlişkisi.....	74
IV. II. Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı.....	76
IV. III. Sürdürülebilir Kalkınma Sempozyumu	91

SONUÇ.....	94
-------------------	-----------

KAYNAKLAR.....	98
-----------------------	-----------

KISALTMALAR LİSTESİ

ÇED	Çevrel Etki Değerlendirmesi
ÇEVKO	Çevre Koruma ve Ambalaj Atıkları Değerlendirme Vakfı
DHKD	Doğal Hayatı Koruma Derneği
ECLA	Birleşmiş Milletler Latin Amerika İktisat Komisyonu
GATT	Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
IBRD	Uluslararası Yeniden İnşa ve Kalkınma Bankası
IDA	Uluslararası Kalkınma Ajansı
IFC	Uluslararası Finans Kurumu
ILO	Uluslararası Çalışma Teşkilatı
IMF	Uluslararası Para Fonu
IUCN	Uluslararası Doğa ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği
MIGA	Çok Taraflı Yatırım Garantisi Ajansı
UNCED	Dünya Çevre ve Kalkınma Programı
UNCTAD	Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
UNDP	Birleşmiş Milletler Kalkınma Komisyonu
UNEP	Birleşmiş Milletler Çevre Programı
UNICEF	Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu
TSÇV	Türkiye Çevre Sorunları Vakfı
TÇV	Türkiye Çevre Vakfı
TMMOB	Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği
TTKD	Türkiye Tabiatını Koruma Derneği
WCS	Dünya Doğal Kaynakları Koruma Stratejisi

GİRİŞ

Hızla artan nüfus, bu nüfusun getirdiği çeşitli baskılar, toprağın tahribi, hava ve su kirliliği, canlı türlerinin kirlilik tehdidi altında azalma ve kaybolma tehlikesi XX. yüzyılın son çeyreğinde önemli bir tartışma konusu haline gelmiştir.

Bu endişeler 1960'lı yılların sonunda ortaya çıkarak Birleşmiş Milletler, OECD, Avrupa Birliği, Avrupa Komisyonu, Dünya Bankası, Uluslararası Ticaret Odası, IMF ve birçok uluslararası kuruluşu çevre konusunda, gerek kurdukları daha spesifik komisyonlar aracılığı ile gerekse ekonomik programlarını çevreyi gözeterek biçimde değiştirmek şeklinde olsun bilinçlendirmiş, bu doğrultuda politikalar üretmelerini zorunlu hale getirmiştir.

Bu açıdan tezime, kalkınma yazınının kuramsal çerçevesini verdikten sonra ortodoks kalkınma kuramları ve bu kuramların yetersiz kaldığı noktalar ile başlayıp, yeni stratejiler aranması ve günümüz yeni söylemlerinin doğuşu ile birlikte 'sürdürülebilir kalkınma' kavramının doğuşu, kuramsal çerçevesi, yükselişi, uygulanabilirliği, getirdiği çeşitli tartışmalar ile dünyada ve Türkiye'de nerede olduğu şeklinde devam ediyorum

Sürdürülebilir kalkınma konusu çevre, tarım, enerji, nüfus ve hatta biyolojik çeşitlilik gibi çeşitli açılardan da ayrıntılı olarak incelenebilir. Ancak bu tezde, ekonomik kalkınma ve uluslararası ekonomik ilişkiler alanındaki yerine ve önemine değinilmiştir. Sürdürülebilir kalkınmanın gelişmiş ülkeler için ne anlama geldiği, azgelişmiş ülkeler için neyi ifade ettiğinin ana hatları verildikten sonra, bu stratejinin günümüz koşullarında uygulanabilirliği üzerinde durulmuştur. Özellikle azgelişmiş ülkeler için gerçekten kalkınmayı sağlayacak bir paradigma olup olmadığı tartışılmış, Türkiye özelinde de kısa bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

I. Kalkınma Yazını

I.I. Ortaya Çıkışı ve Özellikleri

Kalkınma kavramı, iktisat literatüründe İkinci Dünya Savaşı'nın bitimiyle telaffuz edilmeye başlanmakla birlikte, aynı anlama gelmek üzere 'ilerleme' kavramı ve düşüncesi XVIII. yüzyıl sanayi devrimi öncesi döneme kadar uzanır. Gelişme sorunu olarak adlandırabileceğimiz 'ileri ve geri' eksenindeki çalışmalar, İngiliz ve Hollandalı sömürge yöneticilerine kadar uzanan eski bir çalışma alanıdır. Ancak sorunun, 'kalkınma iktisadı' adı altında iktisadın ve sosyal bilimlerin bir alt kolu olarak çerçevelenmesi, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle başlayan döneme rastlar. F. Başkaya'ya göre "Aslında kavram yeni olmakla birlikte, evrim teorisinin, modernleşme teorisinin, etnosantrist ilerleme ideolojisinin yeni koşullarda aldığı biçimdi".¹ İkinci Dünya Savaşı'nın bitimini izleyen konjonktürde, 'azgelişmiş' olarak tanımlanmaya başlanan Asya ve Afrika'daki eski sömürge, yeni ulus devletlerin gelişme sorunu ekonomik ve siyasal düzeylerde dünya gündemine gelmiş, bu oluşumun analiz ve çözüm arayışları da akademik düzeye yansarak bir üst kuram olan modernleşme kuramını oluşturmuştur. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gerek Avrupa'daki gerekse Amerika'daki aydınlar farklı farklı sebeplerle

¹ Fikret.Başkaya, **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 19.

azgelişmiş ülkelerin* ekonomik kalkınma sorunlarıyla ilgilenmeye başladılar. Bu ilginin sebeplerinden bir tanesi, dünya ekonomisindeki bunalımların önlenmesi için azgelişmiş ülkelerin gelişmiş sanayi ülkeleri seviyesine ulaşabilmesi gereği idi. Bu gereklilik, yeniden yapılanma sürecinde, aslında bir talep yaratma, pazar bulma sorunu idi. Savaşa katılarak maddi anlamda zarar gören ülkelerde yoksulluk, fakirlik ve talep yetersizliği sorunu mevcuttu. Amerika Birleşik Devletleri gibi topraklarında fiilen savaşa girmeyen, dolayısıyla da yakılıp yıkılmayan ülkelerde üretilen mallar, bu talep sorunu yüzünden satılamıyordu. Zaten fakir olan AGÜ'lerin, sanayileşmiş ülkelerin ihraç mallarına olan talebi, savaşın yarattığı bu olumsuzluklar sebebiyle de azalmış, gelişmiş ülkeler mallarını satacak pazar bulamaz duruma gelmişlerdi. Bu sebeple Uluslararası Para Fonu (IMF), Uluslararası Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası (IBRD-Dünya Bankası) gibi uluslararası kurumların ilk kuruluş amaçları, dünya ekonomisinin yeniden yapılanması bağlamında ekonomileri tahrip olan ülkelerin yeniden inşası ve kalkınmasına yönelik krediler vermektir. Bir başka deyişle savaştan zarar gören ülkelerdeki talebi yeniden canlandırmak, kaybettikleri pazarları tekrar kazanabilmektir. Gelişmiş ülkelerin, AGÜ'lerin gelişmişlik sorunuyla ilgilenmelerinin bir diğer sebebi ise uluslararası platformdaki eşitsizliği ortadan kaldırmak, yoksulluk, açlık ve sefaletle çare bulmaktır ki sorunun bu yönüne eğilenler genellikle Avrupa'lı sosyal demokratlardı. Üçüncü bir sebep ise, ki bu bize ABD'nin AGÜ'lerin sorunlarıyla ilgilenmesinin sebeplerini açıklar: "Komünizm tehlikesine karşı soğuk savaş ideolojisi yaparak mücadele etmektir. Açıkçası Doğu ile Batı (Rusya ile ABD) arasındaki nüfuz yarışının yoğunluk kazandığı soğuk savaş ortamında, bağımsızlığını yeni kazanmış olan ülkelerin hangi kutupta yer alacakları şeklindeki politik kaygılardır".²

* Bundan sonra 'AGÜ' ler olarak anılacaktır.

² Ayşe Trak, 'Gelişme İktisadının Gelişmesi: Kurucular' Yapıt, Sayı 5, Haziran-Temmuz

Bu doğrultuda gelişme iktisadî alanındaki ilk ürün olarak, P. Rosenstein-Rodan'ın 1943 yılında *Economic Journal*'da yayınlanan "Doğu ve Güneydoğu Avrupa'nın Sanayileşme Sorunları" adlı makalesi kabul edilir.³ AGÜ'lerin gelişmesi için sanayileşmeleri gerektiği ve bu dönüşümün de dünya ekonomisine olumlu etkileri olacağını belirten Rodan, sanayileşmenin ya kaynak israfına yol açacağı ve uluslararası işbölümünü bozacağı için tercih etmediği komünist-Rusya modeli olan dışa kapalı bir biçimde, ya da dünya ekonomisiyle bütünleşmeyi hedefleyen dışa açık kapitalist-ABD modeli ile olacağını vurgulamaktadır.

Daha sonraki çalışmalar ise R. Nurkse, A.O. Hirschman, G. Myrdal ve H. Singer'e aittir. Bu çalışmaların çoğunda yukarıda da belirtildiği gibi, İkinci Dünya Savaşı'nın uluslararası ticaret ve sermaye hareketleri üzerindeki etkisi, ana çıkış noktası olması açısından belirleyici rol oynar. Nurkse'ün çalışmaları, yapılacak yatırımlar yoluyla AGÜ'lerin sanayileşmesinin, zamanla büyüyecek ithalat talebi yönünden batıya yararlı olacağı doğrultusunda idi. Myrdal ve kısmen de Singer (ticaret hadleriyle ilgili çalışması), AGÜ'lerin geri kalmışlıklarının sebeplerini gelişmiş batı toplumlarının bu ülkeler üzerindeki etkilerine bağlayarak, batı'nın bir insanlık sorunu olarak azgelişmişliğe çare bulmak zorunda olduğunu savunurken, Nurkse ve Hirschman gibi iktisatçılar da dış yardımın gelişmiş ülkelerin çıkarları ile paralellik gösterdiği için gerekli olduğunu savunurlar.

Sebepleri farklı farklı da olsa, AGÜ'lere yardım yapılmasını savunan bu görüşler, karşılarında Neoklasik iktisatçıları buldular. Neoklasikler 1950'li yıllardan itibaren AGÜ'lere yardımı önlemek için çeşitli politikalarla, dış yardım fonlarının

³ P. Rosenstein-Rodan, "Problems of Industrialisation of Eastern and South Eastern Europe", *Economic Journal*, June-September, 1943.

oluşmasını engellemeye çalışmışlardır. Çok genel olarak Neoklasikler'in gelişme sorununa çözüm önerileri 'dış yardım değil dış ticaret' şeklinde özetlenebilir. Avrupa kökenli bazı iktisatçıların gelişme sorunlarıyla ilgilenmeye başlamaları bu şekilde bir seyir içerisindeyken, ABD'de de bazı iktisatçılar açık bir şekilde dış politik kaygılarla soğuk savaşa karşı bir tedbir niteliğinde, AGÜ'lerin problemlerine eğilmeye başladılar.

I.II. Ortodoks Kuramların Genel Çerçevesi ve Özellikleri

İktisadi büyüme kuramları olarak adlandırılan, özellikle Keynes sonrası büyüme kuramları, gelişmiş ülkelerin iktisadi yapısını baz alan ve sayısal-makro büyüklükler arasındaki bağlantılar üzerine kurulu modellerdir. AGÜ'lerin sorunları ise bu nicelikler dışında niteliksel bir takım yapısal değişiklikler etrafında incelenmeyi gerekli kılmaktadır. Bu yaklaşım çerçevesinde, büyüme kuramlarından ayrı olarak geliştirilen azgelişmişlik kuramları, 'Ortodoks Kuramlar' genel başlığı altında toplanabilir.

Bunlara kısaca değinirsek; Rodan 1957'de yayımladığı "Büyük İtiş Teorisi" başlıklı makalesinde, gelişme için asgari bir hız ve miktarda yapılan yatırımların dengeli bir şekilde dağıtıldığı bir model önermektedir. Bu çerçevede büyük itiş için AGÜ'lerdeki sermaye birikimi yetersizliğinin, iç tasarrufların yanında dış yardım ile desteklenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ragnar Nurkse ise azgelişmişliği açıklamakta kullanılan çok sayıdaki kapalı çember kuramının içinden en çok kullanılanı olan *Kapalı Çember Kuramı*'nda⁴ "bir ülke fakir olduğu için fakirdir" çıkarsamasına şu kısır döngü ile ulaşır: Dairesel hareket düşük gelir düzeyi ile

⁴ Ragnar Nurkse, "Problems of Capital Formations in Underdeveloped Countries", Çev. Ş. Adalı, Menteş Yay. 1953.

başlayıp, düşük tasarruf ve talep düzeyi, düşük yatırım düzeyi, yetersiz sermaye birikimi ve düşük verimlilik ile devam ederek tekrar düşük gelir düzeyi ile noktalanmaktadır. Yani azgelişmişliğin nedeni yine azgelişmişliktir. Bu yüzden sistem çemberi kendiliğinden kıramayacağı için yabancı sermaye yatırımları ve dış yardımlar yoluyla gelir düzeyi yükseltilmeli, kapalı çemberden çıkılmalıdır. Bu aşamada Dünya Bankası ve diğer uluslararası finans kurumları devreye girmektedir. Yani bu yaklaşım AGÜler'in, bugünkü batılı ülkelerin geçtikleri yolları izleyerek kalkınacaklarını varsayar. Ancak bu kuram bugünün gelişmiş ülkelerinin gelişmelerini dış yardımlar veya yabancı yatırımlar yoluyla gerçekleştirmediği noktasında yetersiz kalmaktadır. Çünkü günümüzdeki batılı ülkelerin gelişmelerini tamamladıkları dönemlerde, dünya ekonomisi içerisine kendilerine yardım edecek başka gelişmiş ülkeler ve uluslararası ekonomik kuruluşlar bulunmadığından, azgelişmişliğin açıklanmasında tarihsel süreci ihmal etmişlerdir.

Faktör arzı, özellikle tarımsal işgücü ile ölçek ekonomileri arasındaki ilişkiler üzerinde yoğunlaşan J.M. Fleming ise kalkınma sürecinde oluşan dışsal ekonomilerin ölçek ekonomilerinden kaynaklandığını ileri sürmüştür. Faktör arzı esnek olduğu zaman yapılan yatırımlar birbirlerinin tamamlayıcısı değil ikamesi olacağından, piyasayı genişletmezler. Ayrıca AGÜ'lerde iç pazar dar olduğundan kurulacak üretim birimlerinin optimum ölçeğin altında kalacağından, bir dizi olumsuzluklar yaratacağı için bir değil birçok sanayi dalına birden yatırım yapılarak sektörlerin karşılıklı olarak birbirlerinden beslenmelerine olanak sağlanması görüşündedir.⁵

⁵ J.M. Fleming,, "External Economies and The Doctrine of Balanced Growth", **The Economic Journal**, June, 1955.

İkili Yapı Kuramları ise bugünün AGÜ'lerinde birbirlerinden yalıtılmış iki ayrı kesim olan tarımsal-geleneksel kesim ile sanayi-modern kesim olduğu gözleminden hareket ederler. Bu ikililiğin oluşmasını yani AGÜ'lerin gelişmesini engelleyen olgu, bir kesime uygulanacak politikaların diğer kesimin aleyhine sonuçlar doğuracağından, iktisat politikalarının yetersiz kalacağıdır. Bu bağlamdaki J.H. Boeke'nin "Sosyolojik İkilik Kuramı"⁶ ile W.A. Lewis'in "İktisadi-Teknolojik İkilik Kurmaları"⁷ yetersiz kaldıkları nokta, bugünün AGÜ'leri ile batılı toplumların kapitalizm öncesi azgelişmişlik dönemleri arasında büyük farklılıklar olduğu, günümüz dünyasında geçerli olan ilişkilerin, batılı ülkelerin gelişme aşamasını geçirdikleri dönemlerdeki ilişkilerden çok daha karmaşık olduğudur. Ayrıca bu kuramlar başlangıçta bir ikili yapının varlığından hareket ederek, bu ikililiğin tarihsel olarak oluşum süreçlerini de göz ardı ettiklerinden yetersiz kalmışlardır. Değişik açılardan tarihsel süreci ihmal eden Kapalı Çember ve İkili Yapı Kuramları'nın yetersizlikleri karşısında W.W. Rostow *Tarihsel Büyüme Aşamaları Kuramı*'na⁸ doğrusal tarih anlayışını da katarak, her toplumun beş aşamadan geçmek suretiyle gelişmiş ülke konumuna geleceğini ileri sürmektedir. Sırasıyla geleneksel toplum, hazırlık aşamasındaki geçiş toplumu, harekete geçme aşamasındaki toplum, olgunlaşma yolundaki toplum ve kitle tüketim çağındaki toplum aşamalarını tamamlayan her AGÜ'nün, bugün en gelişmiş aşamaya gelen ABD seviyesine ulaşacağını savunan Rostow da bir çok açıdan eleştirilmiştir. Örneğin kalkınma çabasındaki AGÜ'lerin hem uluslararası ilişkiler yönünden hem de niteliksel bakımdan şartları gelişmiş ülkelerin aynı aşamaları geçtikleri dönemlerden daha farklıdır ve niceliksel olarak bugünkü koşullar çok

⁶ J. H. Boeke., "Economics and Economic Policy of Dual Societies", Meier, Leading Issues in Development Economics, Oxford Un. Pres, 1971.

⁷ W.A. Lewis, "Economic Development with Unlimited Supply of Labour", The Economics of Underdevelopment içinde, ed. A.N. Agarwala, S.R. Singh, Oxford Un.Pres, 1963.

⁸ W.W. Rostow, "The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto", Cambridge Un. Press, London, 1960.

daha ağırdır. Ayrıca bugünün AGÜ'leri bu gelişmelerinde bağımsız değil, gelişmelerini daha önce bu süreci tamamlamış sanayi ülkeleriyle karşılıklı etkileşim içinde bulunarak sürdürmek zorundadırlar. Bir kısım eleştiriler ise gelişmiş ülkelerin yapacağı müdahalenin azgelişmişliğin çözümü değil nedeni olacağı varsayımından hareket etmektedir. Ayrıca kuramda çeşitli aşamalarda öngörülen değişimlerin sadece gerçekleşeceği belirtilmiş, ancak bunların nasıl ve hangi çerçevede oluşacağına değinilmemiştir. Son bir eleştiri ise, tarihi yok varsayma pahasına AGÜ'leri tarihsel çizginin en başına yerleştirmek şeklinde sıralanabilir.

Ortodoks gelişme kuramlarının bir kısmı ise azgelişmişliği bu ülkelerde yaşayan insanların davranış kalıplarına veya kişilik niteliklerine bağlamakta ve en azından iktisadi gelişme ve sosyal değişimde rol oynayanların, gelişmiş ülke insanların davranış kalıplarını edinmesi gerektiği önerisini getirmektedir. Bu kuramlardan birisi, McClelland'ın belirli bir sosyal hedefe ulaşmadaki *Girişim Yeteneği Kuramı*⁹ bir diğeri ise Hozelitz'in *Tercih Biçimleri Kuramı*dır.¹⁰ Her iki kuram da toplumun bütünü ve toplumsal ilişkileri göz ardı ederek, iktisadi gelişmeyi en küçük düzeyde bireye indirgeyerek, sosyolojinin temel ilkelerinden biri olan, toplumun bireylerin aritmetik toplamı olmadığı ilkesine aykırılığı yönünden eleştirilmişlerdir.

A.O. Hirschman'ın *Dengesiz Büyüme Modeli*¹¹ ise bir ya da birkaç sektörün öncülüğünde gerçekleştirilecek gelişmenin, ekonomideki diğer sektörleri de etkileyerek kalkınma yönünde uyaracağı görüşüne dayanır. İleri ve geri bağlantılara sahip endüstrilerin, ekonominin diğer sektörlerini harekete geçireceği bu süreç, azgelişmiş bir ülkeyi gelişme sürecine sokar. Bu kuram, gelişme

⁹ McClelland, D.C.&D.G. Winter, *Motivating Economic Development*, The Free Press, New York, 1969.

¹⁰ B.F. Hozelitz, *Sociological Factors in Economic Development*, Yale Un. Press, London, 1960.

sorununu ekonomik büyüme çerçevesinde ele almakla birlikte, AGÜ'ler açısından diğer gelişme kuramlarına göre daha gerçekçi bir yaklaşımdır.

I.III. Dünya Sistemci Yaklaşımlar ve Eleştirileri

Yukarıda değinilen Ortodoks Kuramlar, AGÜ'lerin tarihsel gelişimleri ve dünya işbölümündeki yerlerine önem vermeden, azgelişmişliği bu ülkelere özgü niteliklerle açıklamaya çalışırlar. Buna karşılık bazı iktisatçılar ise azgelişmişliği bu ülkelerin tarihsel süreç içerisinde dünya kapitalist işbölümünde aldıkları rollere bağlayarak, merkez ülkelerin genişleyip çevre ülkelere sızmaları sonucu oluşan ve bu dış etki ve ilişkilerin henüz aynı aşamaya geçmemiş olan çevre ülkeleri, azgelişmiş bıraktığını savunurlar. Bağımlılık tezleri (veya neomarksist tezler) de denilen bu yaklaşımların en önemli özelliği, azgelişmişlik sorununa batıdan değil AGÜ'lerin kendi penceresinden bakması yani azgelişmiş ülke iktisatçılarının görüşlerini yansıtmasıdır. Bu konudaki ilk çalışma ECLA (Birleşmiş Milletler Latin Amerika İktisat Komisyonu) ve başkanı Raul Prebisch tarafından yapılmıştır. Serbest ticaretin, yapıları birbirlerinden farklı olduğundan, hem gelişmiş hem de azgelişmiş ülkeler lehine yararlar sağlayacağını savunan klasik dış ticaret kuramına karşı çıkan Prebisch'in *İçer Dönük Sanayileşme Tezine* göre "serbest dış ticaret AGÜ'lerin kalkınmasını engelleyen en önemli faktördür".¹² Gerek AGÜ'lerin ihraç ettikleri geleneksel mallar ile ithal ettikleri sanayi ürünlerinin yapısı, gerekse gelişmiş ülkelerin izledikleri iktisat politikalarının sonuçları olsun, birçok sebepten ötürü, Latin Amerika ülkelerinin merkez ülkelerle kurulan iktisadi ilişkiler sonucu

¹¹ Albert O. Hirschman, "The Strategy of Economic Development", Yale Un. Press, London, 1970.

¹² R. Prebisch, (for the UN), "The Economic Development of Latin America and its Principal Problems", New York: Lake Success, 1950.

Ayrıca, Economic Commission for Latin America, Development Problems in Latin America, Austin and London, University of Texas Press, 1970.

gelişemediği ve 'çevre' ülkeleri olarak kaldıklarını ileri sürer. Bu sorunun çözümü için önerdiği, 1960'lı yıllarda özellikle Latin Amerika'da uygulanan 'ithal ikamesine dayalı, içe dönük sanayileşme' politikasıyla amaçlanan hedefler; ithalatın içerik değiştirerek yine sürmesi, ekonomide çokuluslu şirketlerin artması, gelir dağılımının bozulması, işsizliğin artması, ekonominin konjonktür dalgalarına daha açık hale gelmesi, sınırlı-rekabet gücü olmayan bir sanayileşmeye yol açması gibi bir çok olumsuzluklar yüzünden tutulmamıştır.

Prebisch'in, AGÜ'lerin zararına işleyen dış ticaret tezlerinin geliştirilmiş bir şekli de A. Emmanuel'in *Eşitsiz Mübadele Tezidir*.¹³ Kısaca emek ve sermaye faktörlerinin fiyatlarının eşitsizliğinin dış ticaret hadlerine yansması üzerinde durmuş, bu yönüyle de Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi'nin uluslararası uzmanlaşma ve ticaretten tüm ülkelerin kazançlı çıkacağı tezine karşı çıkmıştır. Ücretlerin bağımsız değişken olarak ele alınması ve değişimi, üretici güçlerin gelişmişlik düzeyi, üretim ilişkileri ve sermaye birkimi sorununun önüne geçirmesi gibi bir çok yönden eleştirilmiştir.

A.G. Frank da *Az gelişmişliğin Gelişmesi*¹⁴ adlı tezinde az gelişmişliğin uydu AGÜ'lerle, metropol gelişmiş ülkeler arasında geçmişten günümüze gelen, kapitalizmin dünya çapında yayılmasıyla ortaya çıkmış olan ilişkiler sonucu oluştuğunu ve bu sorunu anlamak için öncelikle bu ülkelerin sosyal ve iktisadi tarihlerini incelemek gerektiğini savunur. Yani az gelişmişlik Ortodoks Kuramlar'ın tersine, aynı zamanda iktisadi gelişmeyi yaratan (aynı) tarihsel süreç olan kapitalizmin gelişmesi ve AGÜ'lerin de yıllardan beri dünya işbölümü ile

¹³ Arghiri Emmanuel, "Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade", **Monthly Review Press**, 1972.

¹⁴ A.G. Frank, "The Development of Underdevelopment", **Monthly Review**, September, 1966.

bütünleşmiş olmaları sonucu, metropol-uydu ilişkisi içinde iktisadi faydayı emme biçiminde oluşan bir süreçtir. Bu hipotez de kapitalizm tanımındaki kavramsallaştırmalardan ve tarihsel süreçte düştüğü yanılgılardan dolayı birçok eleştirilere maruz kalmıştır.

I.IV. Gelişme Yazınına Yönelik Eleştiriler ve Değerlendirme

Yukarıda kısaca açıklanan Ortodoks Kuramlar gelişme sürecini, iktisat biliminin sınırları içinde ve ekonomik büyümeyi merkeze alarak açıklamaktadır. Gelişme iktisadının ortaya çıkışından 1970'li yıllara kadar, bu yaklaşım AGÜ'lerin sorunlarına egemen olan iktisat anlayışı çerçevesinde çözüm önerilerinde bulunduğu, 'büyü ya da yok ol' şeklinde tanımlanan ekonomi merkezli yaklaşımların destek görmesi, genelde iktisat özelde de kalkınma iktisadının baskın konuma gelmesiyle diğer toplumsal bilimlerin görece olarak kalkınma iktisadına bağlı bir konuma gelmeleri sonucunda olmuştur. Bu süreç içerisinde AGÜ'lerin sorunlarına eğilen diğer disiplinler kalkınma iktisadından etkilenirken, bu disiplinlerin kendileri gelişme iktisadını aynı ölçüde etkileyememiş ve dolayısıyla farklı toplumsal bilimlerin AGÜ'lerin sorunlarına ilişkin analizleri, modernleşme kuramı kapsamında (parçalı) bir şekilde yer almıştır. 1960'lı yılların başlarından itibaren sermaye birikimi merkezli yaklaşımın baskın olduğu teorik düzeyde, emek ve sermaye eksikliği dışında değişik faktörlerin de önemini vurgulayan yeni yaklaşımlar oluşmaya başlamıştır.

Bunlardan ilki 1959'da Singer tarafından ileri sürülen ve gelişme sürecinde eğitimin rolü üzerinde yoğunlaşan 'beşeri sermaye' faktörüdür. Ancak bu ve benzeri yaklaşımlar da gelişme sorununu bir şekilde, büyümenin koşullarını

oluşturmak şeklinde incelediklerinden, sermaye birikimini merkeze alan yaklaşımın türevleri olmaktan ileriye gidememişlerdir.

Bir başka faktör olarak 'gelir dağılımı'nın önemine ise Prebisch ve özellikle de bazı Hintli iktisatçılar değinmiş, "bu sorun pratikte, üretici sermayenin uluslararasılaşmasının beraberinde getirdiği ithal ikameci sanayileşme stratejilerinin dayandığı geniş iç pazar ve toplumsal ittifak nedeniyle, uygulandığı bazı AGÜ'lerde kısmen çözülmüştür".¹⁵

Bu tür eleştirilere, zamanla gelişme iktisadının kuramsal yapısını ve işlevini sorgulayan yeni eleştiriler de eklenmeye başlamıştır. Bunların içinde, 1963 yılında Seers'in yaptığı eleştiri, hem Keynesci analize hem de Ortodoks Neoklasik yaklaşıma yöneliktir. Keynes'in birkaç ülke için geçerli olan durumları genelleştirerek bir 'genel teori'ye varmasını ve kullandığı makro büyüklüklerin AGÜ'lere uygunluğunu sorgulayan Seers, bu yolla Keynes sonrası büyüme modellerini de eleştirmiştir.

Aynı doğrultuda Streeten ve Myint'in de özel durumlardan hareketle yapılan genelleştirmelere karşı eleştirileri olmuştur.

Özetle denilebilir ki, gelişme iktisatçılarının yaptıkları varsayımlar ve oluşturdukları politika önerileri, kendi sahip oldukları ön kabuller ve değerlerle sınırlı olup, AGÜ'lerdeki toplumsal yapı, değerler ve ilişkileri gözardı etmeleri bakımından eleştirilmişlerdir. Örneğin sözkonusu kopukluk nedeniyle Hirschman 1980'lerde, kendi Dengesiz Büyüme Modeli'ni bile bu bağlamda tenkit etmiştir. Bu kopukluğa akademik çevreden gelen eleştirilerin yanında uluslararası düzeyde de

¹⁵ Mehmet Türkay, 'Ekonomik Büyüme Merkezli Yaklaşımın Gelişimi: 1945-1980', **Gelişme İktisadı**, Ed. Tamer İşgüden, Fuat Ercan, Mehmet Türkay, Beta Yay., İstanbul, 1995, s. 170.

eleştiriler olmuş, örneğin 1962 yılında Birleşmiş Milletler'in yayınladığı raporda sermaye birikimini merkeze alan yaklaşım vurgulanırken, AGÜ'lerin sorunlarının sadece büyüme olmadığı 'gelişme' yani -büyüme ve kültürel, toplumsal, niteliksel alanlarda da değişme- olduğu noktasına dikkat çekilerek bir anlamda yeni tanımlamalara gidilmiştir. Çeşitli eleştirilere rağmen ekonomik büyüme merkezli yaklaşım 1970'li yıllara kadar pratikte ve akademik çevrelerde etkisini yitirmemiş, yapılan eleştiriler de 'AGÜ'lerin büyüme oranlarının yükselmesine rağmen gelişmemeleri' doğrultusunda daha da artmıştır. Uluslararası platformdan ve akademik çevrelerden gelen bu eleştirilerin çoğu, gelişme iktisadının kendi içinden yani bu kuramları ileri süren iktisatçılardan kaynaklanmaktadır. AGÜ'lerin içinde bulunduğu işsizlik, yoksulluk, hızlı nüfus artışı gibi bir çok kriterden hareket eden bu iktisatçılar, merkezi öneme sahip olması gereken konunun ekonomik büyüme değil 'sosyal olgular' olduğu sonucuna vararak 1965'te Singer, 1969'da da Seers (Gelişmenin Anlamı isimli makalesi) yazılarında bu sosyal yönü vurgulayarak, ekonomik büyüme merkezli yaklaşıma alternatif arayışları başlatmışlardır.

Bu anlamda ilk sistematik eleştiri S. Seers gerçekleştirmiştir. Seers'e göre, gelişme sürecinin değerlendirilmesinde bir tek makro büyüklüğün kullanılması, giderek gelişmenin gerçek problemlerinin sosyal ve toplumsal çözümündeki başarısızlığının nedeni olmaktadır. Bu açıdan Seers, öncelikle gelişme kavramının içeriğinin netleştirilmesi noktasından hareketle, insanların kendilerine 'evrensel olarak kabul edilebilir bir amaç olan insani potansiyelin gerçekleşmesi için zorunlu koşulların neler olduğu' sorusunu sormaları gerektiğine ulaşmaktadır. Bu gereklilik belirli bir iş, gelir düzeyi ve dolayısıyla da, belirli bir beslenme düzeyine sahip olmakla sağlanacaktır. Yoksulluğun ve işsizliğin giderilmesiyle gelir düzeyinin ilişkisinde kritik öneme sahip olan nokta ise eşitlik ve eşit gelir dağılımıdır. Bu açıdan bakıldığında Seers, gelişmeye yönelik bazı sorularla, gelişme kavramının

netleşmesinin mümkün olacağı görüşündedir. Seers bu soruları; 'yoksulluk, işsizlik ve eşitsizliğin durumu nedir?' şeklinde ifade etmektedir. Eğer bu faktörlerde belirli bir iyileşme gözleniyorsa, ülke gelişme sürecindedir denilebilir. Ancak bu faktörlerden biri, ikisi veya her üçü de kötüye gidiyorsa, kişi başına düşen gelir çok hızlı yükselse bile bu duruma 'gelişme' denilemeyeceği gibi; eşitsizlik, yoksulluk ve işsizliği ortadan kaldırma amacı gütmeyen planlar da 'gelişme planı' olarak değerlendirilemezler.

Seers bu tanımından başka, 1977 yılında yazdığı "Gelişmenin Yeni Anlamı" adlı makalesinde de, eğitim düzeyi ile ekonomik ve siyasal olarak bağımsız bir ulusa aidiyet ve yönetime katılma olarak tanımladığı 'kendine güven' gerekliliklerine yer vermiştir. Bu bağlamda bir gelişme stratejisi sadece büyüme oranları ve yeniden dağılım kalıpları ile sınırlı kalmayıp,

- 1.) Önce ekonomik sektörlerde, çıktıyı da kapsayan mülkiyet yapısı,
- 2.) Döviz tasarrufu sağlayacak tüketim kalıpları,
- 3.) Araştırma ve inceleme için gerekli kurumsal kapasite,
- 4.) ilgili ülkeye bağlı olarak oluşturulacak kültürel hedefler,

şeklinde olup, dışarıdan gelecek çeşitli etkilere karşı seçici bir yaklaşımı uyarlamaktır. Seers'in ekonomik büyüme merkezli yaklaşıma yönelttiği bu eleştiriler, hem Dünya Bankası, İLO gibi uluslararası kuruluşlarda hem de akademik çevrelerde ekonomik büyüme dışındaki faktörlere olan ilgiyi arttırarak, gelişme iktisadının kuramsal olarak yetersizliğinin sorgulanmaya başlandığı bir tartışma ortamı yaratmıştır.

Akademik çevrelerden gelen eleştirilerin en önemlilerinden biri Roma Klübü'nün 1972'de yayımladığı "Büyümenin Sınırları" raporudur. Bu rapordaki temel vurgu, "dünya nüfusu hızla artmaya devam ederse, sanayileşme ve

ekonomik büyüme hızı temposunu korursa, insanlığı besleyecek yeni besin kaynakları ve üretim mekanizmasını sürdürmeye yarayacak yeni doğal kaynaklar bulunmazsa, çevrenin kirlenme ve bozulmasına çözüm getirilmezse, insanlığın yer yüzündeki ömrünün yalnız yüz yıl kadar¹⁶ olduğu doğrultusundadır.

E.F. Schuhmacher de 1973'de yayınladığı "Küçük Güzeldir" isimli çalışmasında ise, çevre ve insan faktörlerinin birarada gözetildiği bir gelişme süreci ve bunu sağlamak için de 'ara teknoloji' diye adlandırdığı küçük ölçekli ve emek yoğun teknolojinin gerekliliğini vurgulamaktadır.

Aynı çizgideki bir diğer yaklaşım ise D. Goulet'in, AGÜ'lerin homojen bir yapı olarak kabul edilerek ekonomik büyüme merkezli yaklaşımın kültür ve toplumsal farklılıkları gözardı etmesinin doğurduğu negatif sonuçlarla ilgili çalışmasıdır (1971). Ekonomik büyümeye yönelik bir başka eleştiri ise Ahluwalia ve Chenery'nin (1974) büyüme süreci sonunda gelir dağılımında meydana gelecek eşitsizliklerin, gelirin yeniden dağılımını sağlayacak politikalarla giderilmesi ve yapısal değişim içeren büyüme sürecinde bu noktanın (gelirin yeniden dağılımı) baz alınması gerektiğini vurgulayan çalışmalarında ele alınmıştır.

Uluslararası kuruluşlar düzeyindeki eleştirilerin ilki ise, 1970'de Dünya Bankası başkanı Mc Namara'dan gelmiştir. Uluslararası çalışma örgütü İLO'nun 1969'da başlattığı program doğrultusunda AGÜ'lerde büyümenin artmasına rağmen yoksulluk, işsizlik ve eşitsizliğin de çoğalması ve yoksulluğun sebebi olarak işsizliği görmesi üzerine, istihdamı arttırmak için gelişme stratejileri önermesi, eleştirilerin boyutunu göstermektedir. Hatta uzun dönemde büyüme ve istihdamı birlikte

¹⁶ Donella H.&Dennis Meadows, L. Randers, J. Behrens W.W., **Ekonomik Büyümenin Sınırları**, Çev. Kemal Tosun v.d., İşletme Fakültesi Yayını No:217 İşletme İktisadı Enstitüsü Yayın No: 112, İstanbul, 1990.

gözetilecek politikalar önerirken kısa dönemde istihdamı arttırmayı tercih etmesi, büyüme merkezli yaklaşımdan kopuşu temsil eder. Yine İLO'nun 1976 Dünya İstihdam Konferansı'nda "Temel İhtiyaçlar" başlığı altında ileri sürdüğü yaklaşım, ekonomik büyümeyi gerekli görmekte beraber yarattığı negatif sonuçlar sebebiyle, bu sürece ilişkin amaç ve göstergelerin yeniden tanımlanması yönünde olmuştur. Örneğin gayri safi milli hasılanın birçok olumsuz sonucu göstermekten uzak olması nedeniyle GSMR (Gayri Safi Milli Refah) olarak adlandırdığı, toplumsal refah boyutunu da gözönüne alan bir tanımlama getirmiştir. Bu doğrultudaki temel ihtiyaçlar yaklaşımının amaçları özetle şöyledir:

- 1.) Temel vurgu olarak bireyin değil yoksul çoğunluğu kapsayan toplumunun alınması.
- 2.) İnsan ihtiyaçlarını ve yaşam kalitesini iyileştirmesi anlamında toplumsal amaçların yeniden tanımlanması.
- 3.) Planlama stratejilerinde ekonomik ve kültürel amaçların çakıştırılması.
- 4.) Toplumsal amaçlara ulaşmak için yeniden dağıtımcı kurumsal yapının oluşumu.
- 5.) Göstergelerin toplumsal ilerleme ve trendleri aydınlatacak şekilde formüle edilmesi.
- 6.) Büyüme oranlarının sürdürülebilir olduğunu ve dış sınırları hiçbir noktada aşmadığının kontrolünü gerçekleştirecek bir denetleme mekanizmasının kurulması.
- 7.) Ekonomik büyümeye bağlı olarak oluşacak sorunların çözümü için hazırlıklar yapılması.
- 8.) Varolan toplumsal formasyonun yeterliliği ve uygunluğu üzerine düşünmeyi ve soru sormayı, yeniden yapılanma için çalışmayı mümkün kılacak yeni bir anlayışın oluşturulması.

Ekonomik büyümeyi ve sanayileşmeyi bir amaç olmaktan çıkartıp, toplumsal refaha ulaşmada bir araç haline getirmesi nedeniyle, AGÜ'lerin ulaşmaya çalıştıkları modernleşme ideallerine ters düşmesi gibi sebeplerle pratik olarak uygulanabilirliği mümkün olmayan bu yaklaşım, teorik düzeyde gelişme iktisadında yarattığı tartışma ortamı bağlamında önemli bir fonksiyonu yerine getirmiştir. Bu temelden ve eleştirilerden hareketle, gelişme iktisadı kendi içinde bir değişim ve sorgulama sürecine girmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın bitimiyle başlayan konjonktürde hakim olan sınırsız büyüme ideolojisi, 1970'li yılların başında ortaya çıkan kriz ile noktalanmış ve devlet müdahalesi, dış yardım, planlama, refah devleti gibi bir önceki dönemin genel özellikleri terk edilerek, kriz koşullarına uygun ekonomik-siyasal uygulamalar hakim konuma gelmiştir. Bu koşullarda Keynesci yaklaşımın gerilemesiyle yükselmeye başlayan Neoklasik yaklaşım, ekonomik büyüme merkezli yaklaşımın varlık koşullarını da ortadan kaldırır niteliktedir. Konjonktürel değişmelerle yakından ilgili olan gelişme iktisadının varolma problemi, 1970'li yılların sonunda hem Neoklasik ve Marksist iktisatçılar hem de gelişme iktisadının kurucuları olarak kabul edilen iktisatçılar tarafından tartışılmaya başlanmıştır. Örneğin Seers, meslektaşı Singer gibi dar anlamda gelişme iktisadının, gelişme süreci karşısında yetersiz kalması ve gelişmenin ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal faktörlerden soyutlanamayacağı sebebiyle ortadan kalktığı görüşündedir. Seers'e göre soğuk savaşın eski gücünü kaybetmesi ve 1970'lerde başlayan kriz gibi konjonktürel koşullar da sosyoekonomik bir bloklaşma eğilimi doğması sonucunda, azgelişmiş-gelişmiş ülke ayırımının anlamsızlığı bağlamında, gelişme iktisadının ortadan kalkmasına yardımcı olan etkenlerdir. Kısaca, ekonomik büyüme merkezli yaklaşıma ve gelişmiş ülkeler ile AGÜ'leri farklı kabul eden ayırıma karşı çıkan Seers, gelişme sorununun ayrı ayrı değil evrensel bir sorun olarak ele alınması gerektiği şeklinde bir sonuca varmıştır.

Gelişme iktisadının kurucularından olarak kabul edilen bir diğer isim olan A.O. Hirschman'da 1981 yılında yazdığı makalesinde, gelişme iktisadının kendini yeniden üretemediği noktasından hareketle eleştirilerini yoğunlaştırmıştır.

Özelde gelişme iktisadına yön veren Avrupa merkezli bir yaklaşım ile AGÜ'lerin sorunlarına dışarıdan bakan büyüme merkezli yaklaşım, genelde de modernleşme kuramına eleştirilerde bulunan Hirschman, AGÜ'lerin içinde bulundukları bir dizi olumsuzluklar yani gerçekler karşısında bu sonuca ulaşmış ve gelişme sorununun iktisat biliminin sınırları dışına çıkılarak anlaşılabilceği çıkarsamasıyla bir anlamda Seers'le aynı noktada birleşmiştir. Sonuç olarak yaptıkları eleştirilerde Seers ve Hirschman, gelişme iktisadının ekonomik büyüme merkezli yaklaşımının bir çöküş sürecine girdiğini, bu nedenle disiplinlerarası bir yaklaşım ile birlikte kendini yeniden kurması gerektiği noktasında birleşirler. Lewis ise gelişme iktisadının bir çöküş değil duraklama döneminde olduğunu varsayarak eleştirilerde bulunmuştur. Gelişme sorununun ancak ekonomi disiplininin sınırlarını aşan bir bakış açısıyla çözülebileceğini savunan A. Sen, temel ihtiyaçlar yaklaşımının daha detaylandırılmış bir biçimi olan analizinde, çevre ve kültür gibi alanları da gözönüne almıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden 1970'li yılların ortalarına kadar süren kriz dönemine kadar, yani Amerikan hegemonyasının zayıflaması, Vietnam Savaşı, 1968 ayaklanmaları, ekonomik gelişme trendinin geriye dönmesine kadar, büyüme oranları açısından bakıldığında gelişme iktisadı altın çağını yaşamıştır. Ancak bu dönemde genellikle orta gelirli AGÜ'lerin iktisadi göstergelerindeki artış yüksek seviyede gerçekleşirken, düşük gelirlielerinde önemli bir farklılık olmamış ve daha da önemlisi hızlı iktisadi büyümenin toplumsal çatışma, gelir dağılımı, yoksulluk, sosyal refah gibi sorunları çözeceği yönündeki beklentiler

gerçekleşmemiştir. “Dönem içinde ulaşılan yüksek büyüme oranlarının, sosyal refahı arttırmada yetersiz kalmasının anlaşılmasıyla birlikte, geleneksel kalkınma düşüncesinin de sınırlarına ulaşılmıştır. Geleneksel kalkınma düşüncesindeki sınırlamalar, iktisadi büyüme amacına yönelik araçların seçiminde değil, iktisadi büyümenin kendisinin kalkınmanın diğer bazı amaçlarına ulaşmanın aracı olmaktan başka bir şey olmadığıнын yeterince algılanamamasından kaynaklanmıştır.”¹⁷ Bu açıdan bakıldığında yoksulluk, işsizlik, gelir dağılımındaki eşitsizlik, temel ihtiyaçların karşılanması, sosyal refahın yükseltilmesi gibi konuları göz önüne almak üzere gelişme olgusuna bakış değişmiş; ‘Ekonomik Büyüme Merkezli’ gelişme anlayışından ‘İnsan Merkezli’ gelişme anlayışına doğru bir yöneliş başlamıştır.

1990’lı yılların başına gelindiğinde ise gelişmenin insani boyutu, uluslararası kuruluşlar nezdinde de daha fazla vurgulanmaya başlanmıştır. Örneğin Birleşmiş Milletler’in 1990’dan itibaren her yıl yayınladığı İnsani Gelişme Raporlarında kalkınma süreci insanı merkeze alan (people-centered) bir süreç olarak tanımlanıyor. Yine Birleşmiş Milletler’in aynı yıl başlattığı İnsani Gelişme Endeksi (Human Development Index) ve 1979’da Morris’in Yaşamın Fiziki Niteliği Endeksi (Physical Quality of Life Index) de diğer örneklerdir.

Sonuç olarak, geçen süre içinde ekonomiyi merkeze alan yaklaşımlar ve uygulamalar sonucu ortaya çıkan insani ve çevresel tahribat, yeni yaklaşımları zorunlu kılmıştır. Yukarıda da vurgulandığı gibi ulusal ve uluslararası düzeylerde, bu çerçevede yeni yaklaşımlar geliştirilmiştir.

¹⁷ Hakan Mıhçı, “Kalkınma: Bir terim neyi anlatır?”, **Ekonomik Yaklaşım**, Cilt 7, Sayı 23, Kış 1996.

İKİNCİ BÖLÜM

II. Sürdürülebilir Kalkınma

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hakim olan genişleme dönemi, kapitalizmin yeniden krize girmesiyle birlikte sona ermiş, kalkınma yönündeki iyimser yaklaşımlar ve beklentiler de, AGÜ'lerdeki açlık, eşitsizlik, sefalet, dış borç yükü, sosyal ve siyasal çalkantılar yüzünden yerini kötümserliğe ve yeni paradigma arayışlarına bırakmıştı. Özellikle savaş sonrası dönemdeki hızlı kapitalist büyümenin ekolojik denge üzerinde yarattığı risklerin farkına varılması ve çevre ile kalkınma arasındaki bağların ortaya çıkması 1960'lı yılların sonlarına rastlamaktadır. 1970'li yıllara gelindiğinde ise GSMH artışının kalkınma anlamına gelmediği, kalkınma politikalarının öncelikle yoksulluğu ortadan kaldırması gerektiği anlaşılmıştı. O yıllara kadar uygulanmış olan kalkınma stratejileri ekonomik, sosyal ve kültürel alanlardaki negatif sonuçlarının yanında doğal çevreye de zararlar vermişti. Bütün bu olumsuzluklar gözönünde bulundurularak 'endojen kalkınma', 'ekolojik kalkınma', 'sürdürülebilir kalkınma', 'kendine güvene dayalı kalkınma', 'kültürel kalkınma' gibi yeni alternatif arayışları gündeme getirmiştir. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınmanın temel ilkeleri 1970'li yılların ortalarından beri tartışılmaya başlanmıştır. Arkasında, 1970'li yıllardan itibaren gelişen çevre hareketinin kazanımları olmakla beraber kavram, ilk kez Uluslararası Doğa ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği (IUCN) tarafından 1980 yılında yayınlanan Dünya Koruma Stratejisi (WCS) adlı raporda telaffuz edilmiştir. Ancak bu kavramın dünya ölçeğinde yaygınlaşarak uluslararası politikalarda yer almaya başlaması ise 1987 yılında Ortak Geleceğimiz raporunun yayınlanmasından sonradır. Ancak bu yıllardan sonra sürdürülebilir kalkınma; çevre sorunlarıyla,

az gelişmişlikle, nüfus artışıyla ilgili politikalarda ve bilimsel çalışmalarda merkezi bir kavram haline gelmiştir.

Aşağıda bu yeni dönemin en çok üzerinde tartışılan ve egemen paradigması olmaya aday görülen 'sürdürülebilir kalkınma' daha ayrıntılı bir biçimde incelenecektir. Ancak konuya geçmeden önce, sürdürülebilir kalkınmanın temelini oluşturan çevre sorunları ve bu sorunların iktisat bilimi ile olan ilişkisi üzerinde durulacaktır.

II. 1. Çevre Sorunları ve Ekonomi

Çevre sorunları, insanın doğayı egemenliği altına alma sürecine paralel olarak ortaya çıkmış problemlerdir. İktisadi büyüme sorunuyla ilgilenen iktisatçılar, doğal kaynak arzının sınırsız olduğu varsayımından hareket ederek, iktisadi büyüme ve sanayileşmenin doğal çevre üzerindeki etkileri, doğal kaynakların sınırı ve tükenebilirliği üzerinde durmamışlardır. Hatta daha da gerilere gidersek örneğin Jean Baptise Say, doğal kaynakların, tükenmedikleri için ekonomi biliminin konusuna girmediklerini ileri sürmüştür.¹⁸ Temel İktisat kitaplarında su ve özellikle de havanın serbest mallar olarak örnek verilmesi de bize iktisat teorisinin çevre ve doğal kaynaklar üzerindeki ilgisinin sınırlılığını gösterir. Klasik iktisatçılar, özellikle de A. Smith, D. Ricardo ve T.R. Malthus da, doğal kaynakların sınırı üzerinde durmuşlardır. Ancak onların daha çok ilgilendikleri alan, tarımsal üretim ile nüfus artışı arasındaki ilişkiden dolayı ekilebilir toprakların sınırı idi. İktisat biliminin doğduğu, sanayinin belirli bir coğrafi alanda ve sınırlı düzeyde geliştiği dönemde, ayrıca da aydınlanma felsefesinden kaynaklanan rasyonalizm, insanın özgürleşmesinin doğaya egemen olması anlamını taşıdığı koşullarda, iktisatçıların

¹⁸ Gülsen Kazgan, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1991.

doğa ve çevre sorunlarına yukarıdaki şekilde yaklaşımları çok olağandır. Ancak tüm ekonomik faaliyetler, üretim süreci aracılığıyla doğal kaynakları çeşitli ürünlere dönüştürüp tüketime sunarken, üretim ve tüketimin bütün aşamalarında da; katı,sıvı ve gaz şeklinde çeşitli atıklar ortaya çıkmaktadır. Bu atıkların zorunlu olarak içinde yaşadığımız çevreye geri dönmesi de, hızla gelişen bilim, teknoloji ve sanayi ile doğaya hakim olup, ekonomik açıdan insanlığın yaşam düzeyini yükseltirken; diğer yandan da kendi hizmetine koştığı doğayı bilinçsizce, acımasızca ve hızlı bir şekilde yok etmektedir. Bu şekilde doğaya egemen olmaya dayanan ekonomik faaliyetler, sonuçta ekolojik dengeleri bozarak doğanın tahribini hızlandırmış ve insanlığı tehlikeli bir noktaya getirmiştir. Yani bugünün çevre sorunları endüstriyalizmin doğurduğu sonuçlardandır. Sanayi kapitalizminin önceki çevre sorunları ise sınırlı ve bölgesel problemlerdi. Günümüzde yaşanan sorunlar ise, bir gezegen riski ortaya çıkaracak büyüklüğe erişmiştir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hızla artan mal ve hizmet üretimi ve değişen tüketim alışkanlıklarıyla birlikte doğal kaynakların tüketimi (yeraltı ve yerüstü kaynakları) artmış, enerji kıtlamış ve pahalılaşmış, deniz, göl ve ırmakların kirlenmesi, asit yağmuru, çölleşme ve ormansızlaşma, hava kirliliği, sera etkisi** ve atmosferin ısınması, ozon tabakasının delinmesi, canlı türlerinin tükenmeye başlaması gibi sorunlar 'kalkınmanın sürdürülmesini' problemli hale getirmiştir. Dünyadaki hızlı nüfus artışı ise bu süreçleri daha da hızlandırmaktadır.

Tükenmez sanılan doğal kaynaklar, niceliksel azalma yanında niteliksel olarak da bozulmaktadır. Örneğin denizlerin ve okyanusların niteliği bozulmakta, buna bağlı olarak da istifade edilen kısımları küçülmektedir. Tuna ve Ren nehirleri

** Sera etkisi; atmosferdeki gazların güneş ışınlarını tutarak, yeryüzünden geri yansımalarını engellemeleridir. Karbon Dioksit, Metan Gazı, Nitröz oksitler, kloro-floro-karbon sera etkisi yaratan gazlardır. Ayrıntılı bilgi için: Prokop, K. Marian., Yeşil Yönetim, s. 59, TÇV yayını, Ankara, 1994.

ile iki büyük sanayi ülkesi olan ABD ve Sovyetler Birliğinin Büyük Göl ve Aral Gölü bile canlı varlıkların yaşayamayacağı kadar kirlenmiştir.

Çevre sorunlarının akademisyenler, siyasetçiler, uluslararası kuruluşlar ve kamuoyunun ilgisini çekmesi 1970'li yılların başına rastlar. Bu yılların 'sıfır büyüme' çıkışları yerini, ekonomik gelişmenin hem nitelik hem de nicelik bakımından ölçüldüğü sürdürülebilir kalkınma'ya bıraktı.

II. II. Sürdürülebilir Kalkınma

"İktisadi büyüme konusunda doğal kaynaklar ile kalkınma arasındaki ilişki içerisinde kaynakların sınırsız olmadığı fark edilmesi, kalkınma paradigmaları içerisinde sürdürülebilir kalkınmanın kavramlaştırılmasına uzanan tanımların başlangıcıdır".¹⁹

Sürdürülebilir kalkınma, Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından 'bugünün ihtiyaçlarını, gelecek kuşakların da kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme olanağından ödün vermeksizin gidermek' şeklinde tanımlanıyor. Ekonomik büyümeden farklı olarak çevre ve yaşam kalitesini de içeren sürdürülebilir kalkınma kavramına göre, çevre kalitesinin yüksek olması yaşam kalitesini de yükseltecektir. Geleneksel büyüme ve kalkınma yaklaşımlarında çevre, serbest mal olarak görülmekte, çevre kirliliği sadece dışsal ekonomiler içinde ele alınmaktadır. Bu yaklaşımlarda, ekonomik kalkınma sermaye birikimine dayandırıldığı için sermaye kıt faktördür. Fakat sürdürülebilir kalkınma yaklaşımında çevre ve doğal kaynaklar da kıt üretim girdileri olarak kabul edilirler. Bu tanımdan çıkartılabilecek ilk sonuç,

bugünkü büyüme sürecine müdahale edilmediği takdirde, gelecek kuşakların yaşamının ve refahının tehdit altında olduğudur. Bir başka deyişle günümüzdeki süreçlerin hem gelişmiş hem de azgelişmiş ülkeler için 'sürdürülemez-devam ettirilemez' olduğu ileri sürülmektedir. İkinci bir sonuç ise, bugünün ihtiyaçları ile gelecek kuşakların ihtiyaçları arasında bir denge kurulması gerektiğidir. Bu anlamda çevre üzerindeki baskının uygarlığı tehdit etmeyecek seviyede tutulması gereği, sürdürülebilirlik ve çevre kavramlarının kalkınma ve büyüme kavramlarıyla çelişik olmadığı anlamına gelmektedir. Bu açıdan yaklaşıldığında, sürdürülebilir kalkınmanın öncelikle hedef alması gereken kitle, büyümenin nimetlerinden yararlanamayan ve aşırı yoksulluk içinde yaşayan büyük çoğunluktur. İkinci olarak üzerinde durulması gereken nokta, gelecek kuşaklara yaşanabilir bir dünya bırakmaktır. Üretim artışıyla birlikte aşınan doğal çevre sadece kalkınmayı değil, yaşamı ve uygarlığı da tehlikeye atmaktadır.

Kalkınmanın sürdürülemezliğinin işaretleri dört grup altında toplanarak incelenebilir. Bunlardan ilki kirlenme, ikincisi yenilenebilir kaynakların hızla tükenmesi ve canlı türlerinin yok olması, üçüncüsü madenler ve fosil yatakları gibi yenilenemez kaynakların tükenmesi, sonuncusuda şehirlerde yaşana gürültü, trafik gibi problemlerdir.

Sürdürülebilirlik, nitelik ve nicelik olmak üzere, iki boyutlu bir kavramdır. Sürdürülebilirliğin nicelik boyutu, yenilenebilir enerji ve kaynaklar, yani güneş enerjisi gibi yaşam ve organizmalar için gerekli olan fakat kullanmakla tüketilemeyen, sınırsız kaynaklardır. Nicelik boyutu ise, ekolojik olarak yeniden kazanılabilen kimyasal maddeler ve malzemelerdir.

¹⁹ Rana Aslanoğlu, 'Sürdürülebilir Kalkınmaya Eleştirel Bakış', *Birikim* Ocak-Şubat 1994/57-58, İstanbul, 1994, s. 40.

Sözü edilen dönemde 'refah düzeyinin artması' anlamında kullanılan kalkınma kavramının; beslenme, barınma, sağlık, fırsat eşitliği, eğitim gibi sadece maddi refahın artması anlamına gelmediği artık anlaşılmıştır. Bunların yanında uygun bir doğal ve sosyal çevrede yaşama, insan hakları, siyasal haklar gibi göstergeler de refahın göstergeleri olarak kabul edilmektedir. Genellikle çok önemli bir refah göstergesi sayılan GSMH artışı, artık ağır bir çevre tahribi sonucu gerçekleşmektedir. Ancak refah artışından yaralananlar ile çevrenin tahribinden etkilenenlerin çoğunlukla farklı kesimler olması, hem bugünkü kuşaklar hem de gelecek nesiller için geçerlidir. Bir başka deyişle, bugünkü kuşakların refahını arttıran ekonomik büyüme koşulları, gelecek kuşakların refahını ve yaşamını tehlikeye sokmaktadır. Bu bağlamda sürdürülebilir kalkınmanın ilk koşulu mevcut kuşaklar arasındaki refah düzeyi farklılıklarını ortadan kaldırmak olmalıdır.

Günümüz dünyasında yaşanan ve gelirin eşitsiz dağılımı ile sömürüden kaynaklanan yoksulluk sorunu; ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel sorunların yanında doğal çevre üzerindeki baskıyı da artırır niteliktedir. Aşırı yoksulluk sınırında yaşayanların doğal çevreyi tahrip etmeleri, başka seçeneklerinin olmamasından kaynaklanmaktadır ve bu bozulmanın olumsuz sonuçlarından yoksulların zenginlere göre çok daha fazla etkilenecekleri açıktır. Bir başka deyişle çevre tahribatının bir kolunu emperyalist dünyada yaşayanların şımarık tüketimi oluştururken, diğer kolunda yaşam savaşı içindeki azgelişmiş dünya oluşturmaktadır. "Örneğin günümüzde ortalama bir Amerikalı yılda 20 ton yeni madde kullanıp, 12 ton kömüre eşitde enerji tüketmektedir. Eğer önümüzdeki yüzyılda dünyadaki herkes bu şekilde enerji tüketmeye kalkarsa, enerji üretimini tam 14 kat arttırmak gerekir. Böyle bir durumda da dünyadaki mevcut tüm enerji türleri ve kaynakları 14 yılda tükenir. Aynı şekilde AGÜ'lerin, gelişmiş ülkelerin

beslenme düzeyinde gıda tüketmeleride bugünkü düzeyi bile şimdiden sürdürmek sorun haline gelen hububat üretiminin 8 kat arttırılması gerekecek. O zaman bugünkü yaklaşımlar çerçevesinde dünyada iki grup ülke olduğu söylenebilir. Bunlardan bir kısmı azınlığı oluşturan aşırı kalkınmış ülkeler, diğeride asla kalkınması mümkün olmayan ülkelerdir. Bu ekolojik sorunların temelinde yatan, doğrudan doğruya aşırı üretim ve aşırı tüketimdir. Ortalama bir Amerikalının her yıl kullandığı yirmi ton madde, doğadan alınıp atık olarak, kirlenme olarak, çöp olarak tekrar doğaya dönüyor. Bu durumda, atmosfer bilimcileri, fosil yakıt tüketiminin %60 oranında azaltılmasını teklif ediyorlar. Eğer gelecek yüzyılın ortasında dünya nüfusu 11 milyar sınırına dayanacaksa, zengin ülkelerde kişi başına ortalama fosil yakıt kullanımının onsekiz kat azaltılması gerekecek. Aksi halde, fosil yakıt kaynağı tükenecek; ama, onunda önemlisi, fosil yakıtların neden olduğu sera etkisi, atmosferin ısınması ve iklim değişikliğinin ortaya çıkaracağı felaketler gündeme gelecek”.²⁰

Doğal çevrenin bozulması yoksulluğu arttırırken, yoksulluğun artması da doğal çevrenin daha fazla bozulmasına neden olmakta ve bu durum bir kısır döngü şeklinde devam etmektedir. Yoksulluğun ve nüfus artışının marjinal ekosistemleri zorladığı ülkelerde korumacılık, ekonomik kalkınma ile paralel bir şekilde yürütülmelidir. Bu kesinlikle, ilgili ülkelerde yaşayan insanların ekonomik ihtiyaçlarının gözardı edileceği anlamına gelmemektedir. Bu şekilde yapılan korumacılık planları, biyolojik krizleri önleme yolunda sadece kısa dönemli çözümler getirebilir.

Daha çok bir girişim niteliği taşıyan sürdürülebilir kalkınma ile ilgili değişim programı içerisinde kaynakların işletilmesi, yatırımların yönlendirilmesi, kurumsal

²⁰ TMMOB, *Sürdürülebilir Kalkınma Sempozyumu*, Ankara: TMMOB Yayını, Mayıs 1996. S. 16.

değişimler, hem bugünün hemde gelecek nesillerin gereksinimleri ile tutarlı olmalıdır. Bu sürecin uygulanması ve yeni görüşlerin geliştirilmesi radikal kararları gerektireceğinden kolay bir süreç olmayacaktır ve başarının da ana faktörünü siyasi irade oluşturmaktadır.

Çevre ve kalkınma sorunlarının bu şekilde dünya kamuoyunun ilgisini çekmesinin ardından, gerek uluslararası kuruluşlar gerekse sivil toplum örgütleri ve ulusal düzeydeki yapılanmalar, sürdürülebilirlik sorununa eğilmeye başlamışlardır. Bu anlamdaki ilk çalışma sayılabilecek 'Büyümenin Sınırları Raporu' sonraki toplantı ve çalışmalara temel oluşturması bakımından çok önemlidir.

II. III. Büyümenin Sınırları Raporu

Resmi olmayan bir kuruluş olan Roma Kulübü, 1968 yılında çeşitli ülkelerin bilim adamları, iktisatçıları, sanayicileri, eğitimcileri ve devlet adamlarının katılımıyla, insanlığın bugününü ve yarınını tehdit eden sorunları tartışmak üzere kurulmuştur. Kulübün amaçları, dünyanın değişik ve birbirine bağlı doğal, ekonomik, siyasal ve sosyal sorunlarına eğilerek bu sorunları dünya kamuoyuna sunmak, yeni politik eylem ve girişimleri hızlandırmaktır.

Dünyadaki ekonomik büyümeyi belirleyen çevre kirliliği, tarımsal üretim, endüstriyel üretim, doğal kaynaklar ve nüfus üzerinde yoğunlukla durulan raporda, endüstrileşme ve nüfusun artışı aynı hızda sürer, yetersiz beslenme, yenilenemeyen kaynakların azalması ile çevrenin tahribi bu şekilde devam ederse,

yüz yıl içerisinde büyümenin sınırlarına varılacağı görüşü işlenmiştir. Raporda belirtilen bu konudaki birkaç çarpıcı örnek şu şekilde verilebilir:

“Arzın azalması karşısında fiyatların artması gibi ekonomik öğeler gözönüne alınsa bile şu anda platin, altın, çinko ve kurşun miktarının talebi karşılayacak yeterlilikte olmadığı görülmektedir. Gümüş, kalay ve uranyum talebi bugünkü hızıyla artarsa bu yüzyılın sonunda bu madenlerin arzı daha yüksek fiyatla bile yetersiz kalabilir. Ayrıca birçok madenin tüketim hızı bugünkü düzeyini koruyacak olursa 2050 yılına kadar madenler tamamen tükenecektir”.²¹ “Doğal kaynakların zamanımızdaki tüketim hızları ve bu hızların tahmini artışları gözönüne alınırsa bugün için önem taşıyan yenilenemeyen kaynakların büyük çoğunluğu yüz yıl sonra son derece pahalılaşacaktır. Kaynak talebi üstel büyüme gösterdiği sürece yukarıdaki ifade henüz keşfedilmemiş rezervlerle ilgili en iyimser varsayımlar, teknolojik ilerlemeler, bir maden yerine başka bir madenin ikamesi ya da madeni yeniden işleme gibi olanaklar gözönüne alınsa bile yine de geçerlidir”.²²

Çevre kirliliğine sebep olan faktörler ve bu faktörlerin artış hızları, farklılıklar göstermektedir. Çevreyi kirleten faktörlerden bazıları nüfus artışıyla ya da nüfus artışına bağlı olan tarımsal faaliyetlerle ilişkilidir. Diğerleri daha çok sanayinin gelişmesine ve teknolojik ilerlemelere bağlıdır. Bir başka faktör de insanların artan enerji kullanımlarıyla ilgili olan çevre kirlenmesi sorunudur. Günümüzde dünya sanayi enerji üretiminin yaklaşık %97’si kömür, petrol ve doğal gaz gibi fosil yakıtlardan elde edilmektedir. Bunların yanması, atmosfere diğer maddelerin yanı

²¹ Donella H.&Dennis Meadows, L. Randers, J. Behrens W.W., **Ekonomik Büyümenin Sınırları**, Çev. Kemal Tosun v.d., İşletme Fakültesi Yayını No:217, İşletme İktisadi Enstitüsü Yayın No: 112, İstanbul, 1990.

²² A.g.e., s. 70.

sıra karbondioksit gazı da salar. Fosil yakıtlardan çıkan bu karbondioksitin yaklaşık yarısı atmosferde bulunurken geri kalanının ise önemli ölçüde deniz sularının yüzeysel tabakaları tarafından emildiği sanılmaktadır. Bununla beraber enerji kullanımının bir yan etkisi de kullanılan enerjinin tümünün ısı şeklinde dağılmasıdır. Eğer enerji kaynağı fosil yakıtı veya atom enerjisi ise bu ısı doğrudan ya da soğutma amacıyla kullanılmış olan suyun radyasyonu aracılığıyla atmosferin ısınması sonucunu doğurur. Bu şekildeki ısısal kirlenme de nehir yaşıntısındaki dengenin bozulmasına yol açmaktadır. Aynı şekilde şehirlerin çevresinde ortaya çıkan ve atmosfere karışan artık ısı da birçok meteorolojik ve iklimsel düzensizliklerin oluşmasına yol açar. Diğer bir çevre kirleticisi de nükleer enerjinin radyoaktif artıklarıdır. Su sirkülasyonunun asgari düzeyde olduğu Baltık Denizi'ndeki organik atıkların gittikçe artması sonucunda, suda erimiş oksijen (balıkların teneffüs ettikleri oksijen) yoğunluğu gittikçe azalmakta, bazı alanlarda ve özellikle derin sularda oksijen yoğunluğu sıfıra varmaktadır. Böyle bir ortamda hiçbir canlı türünün yaşaması mümkün değildir. Dünyanın çevre kirleticilerini emme kapasitesinin sınırlarının ne olduğu hakkındaki bilgi noksanlığı, bu maddelerin kullanımı ve çevreye atık olarak sızması konusunda tedbirli davranılması için yeterli bir sebeptir. Ayrıca bu kirleticisi maddelerin ekosistem üzerindeki olumsuz etkilerinin ortaya çıkması uzun ve gecikmeli olduğundan sistemin 'sınırlara varması' tehlikesi çok ciddi bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

Burada incelenen beş etkenden hiçbirisi diğerlerinden bağımsız değildir, her biri bir diğeriyle sürekli etkileşim halindedir. Örneğin besin temin edilmedikçe nüfus artmaz, besin üretiminin artması da sermayenin büyüklüğüne bağlıdır, sermayenin büyüklüğü ise daha çok kaynak gerektirir, kullanılan kaynakların

artıkları çevreyi kirletir, çevre kirliliği de giderek nüfus ve gıda maddeleri artışını engeller.

Özetle, Büyümenin Sınırları raporunda ulaşılan sonuç, gerekli önlemler alınmadığı takdirde dünya sisteminin kaynak krizi sonucu çökeceğidir. Çevresel krizlerin önlenmesi için ekonomik büyümenin yavaşlatılması gereklidir. Eğer AGÜ'lerde de batı benzeri bir büyüme stratejisi izlenirse, dünyamız bunu kaldıramayacaktır. Bu bakımdan çevresel krizlere girmeyi engellemenin tek yolu, AGÜ'lerin kalkınma mitinden vazgeçmeleridir.

Yeryüzündeki doğal kaynakların ne denli hızla tükendiğini ortaya koyan Büyümenin Sınırları Raporu ile, sınırsız büyüme anlayışının, tüketim çılgınlığının dünyayı bir felakete sürüklediğinin açıklanmasından yirmi yıl sonra, Donella ve Dennis Meadows, ikinci çalışmaları olan 'Büyümenin Yeni Sınırları' ile bu sorunları ve çözüm arayışlarını tekrar gündeme getirdiler. Ancak tarihsel açıdan bakacak olursak Roma Klübü'nün araştırmalarından bir diğeri ise aşağıda değinilen 'Dönüm Noktasındaki İnsanlık' isimli çalışmadır.

II. IV. Dönüm Noktasındaki İnsanlık

'Büyümenin Sınırları' raporunun bir tamamlayıcısı olan 'Dönüm Noktasındaki İnsanlık', Roma Klübünün araştırmalarından ikincisidir. 'Büyümenin Sınırları' raporu, çevresel bozulma ve daha da önemlisi kıtlık sorunları sebebiyle, aşağı yukarı 2100 yılında, büyümenin sınırlarına ulaşılacağı, XIX. yüzyıl yaşama düzeyinin dahi sürdürülmesine olanak kalmayacağı sonucuna varmıştır. 'Büyümenin Sınırları'nın dünya çapında yarattığı tepkilerin ışığında ortaya çıkan 'Dönüm Noktasındaki İnsanlık' raporunda , büyümenin durması veya büyümeme

yerine “organik büyüme” ya da “farklılaşmaya dayanan büyüme” yaklaşımı benimsenmiştir.

Buna göre büyümenin gerçek sınırları siyasal, sosyal ve yönetsel niteliktedir ve sonuç olarak insanlığın tabiatına dayanmaktadır. Yani yeni sosyal – politik, ekonomik ve organik araç ve yöntemlere gereksinme duyulduğu üzerinde durulmuştur. Bu rapor, ‘Büyümenin Sınırları’nda ortaya konulan global felaketin ancak yeni bir ekonomik, siyasal ve sosyal düzenle önlenebileceği mesajını vermektedir. İnsanlığın, eski değer yargıları ve bunlara dayanan kurumlar egemen oldukça, çevre kirliliğinin, hızlı nüfus artışının, doğal kaynakların tükenmesi ve enerji bunalımlarının çözümünün mümkün olmayacağı vurgusunun ön planda olduğu ve bilgisayar modelleriyle desteklendiği çalışmada enflasyon, tarımsal üretim artışı, yeni kaynakların geliştirilmesi gibi seçenekler de sunulmuştur. Bu bağlamda global niteliğine karşın, sorunların asıl kaynağı olarak bölgesel farklılık ve eşitsizlikleri odak noktası haline getirerek stratejiler aramaktadır.

‘Büyümenin Sınırları’ raporunda nicelik ve üstel yönden ele alınan büyümenin, ihmal edilen nitelik ve organik yönüne de değinilerek biraz daha iyimser bir tablo çizilmektedir. Araştırmanın ulaştığı başlıca sonuçlar şöyle sıralanabilir:²³

²³ A.g.e., s. VI

1. İçinde bulunduğumuz bunalımlar geçici değil, tarihsel gelişim trendi içinde devamlılık taşımaktadır.
2. Bu bunalımların çözümü, ancak doğmakta olan tümcel (global) sistemi dikkate alarak ve uzun süreli çabalarla mümkün olabilir.
3. Çözüm ekonomi biliminin bugünkü göreneksel niteliğinde olduğu gibi, dünyayı birbirinden ayrılmış, tecrit edilmiş parçalardan ibaret sayan bir sistem anlayışı ile mümkün değildir. Gerçekten gerekli olan geniş bir tamlama anlayışıdır.
4. Bu bunalımları çatışmalar yerine işbirliği ile çözmek olanağı vardır.

Bu sonuçlar; ekonomik, sosyal, siyasal, zihinsel ve felsefi bakımdan yeni bir dünya ve yaşam anlayışı gerektirmektedir.

Enerji ve besin maddeleri kıtlığı, çevre ve hammadde bunalımı, ekonomik gelişmedeki eşitsizlik ve nüfus artışı gibi sorunların araştırıldığı raporda zengin kuzey ile fakir güney arasındaki kopukluk ile insan ve doğa arasındaki kopukluğun sürekli arttığına detaylı olarak değinilmiştir.

Dünya, yüz elli ülke ile politik ve ekonomik bloklardan oluşan bir gezegen değil, karşılıklı bağımlılığın çok yüksek seviyede olduğu bir sistemdir, bir bütündür. Dolayısıyla da bugün gözlemlenen sorunların çözümü için pek çok disiplinden birlikte yararlanılması gerekmektedir. Mesela yeryüzünün yiyecek bunalımı sadece bir ekonomi ve tarım sorunu değil, aynı zamanda ekoloji, siyaset ve sosyal bilimler gibi bir çok disiplinlerin de ortak problemidir. Enerji ve gıda bunalımları, ekonomik gelişme ve nüfus artışı, gitgide daha içiçe ve bağımlı bir hale gelmektedir. Öte yandan dünya nüfusunun sadece %6 sını oluşturan Kuzey Amerika, halen dünya enerjisinin %30 unu tüketmektedir.

Yukarıda değinilen karşılıklı bağımlılık açısından bakıldığında alınacak tedbirler ve izlenecek politikalar sadece gelişmiş ülkeleri değil AGÜ'leri de ilgilendirmektedir. Az gelişmiş bölgelerin bulunduğu bir dünyada ekonomik gelişme, insanlığın toplumsal, ahlaki, örgütsel ve bilimsel gelişmesi ile temelden zıttır.

Bu bağlamda;

- “Her bireyin kendi rolünü, dünya toplumunun bir üyesi olarak kavradığı bir dünya bilinci geliştirilmelidir. Tropikal Afrika'daki açlık, bir Almanı, Bavyera'daki açlık kadar ilgilendirmelidir”.²⁴
- “Maddi kaynakların kullanımı, yaşanmakta olan kıtlık çağına uygun bir yaşam şekli ile desteklenmelidir. Yani kaynakların az kullanımına, harcamak ve atmak yerine biriktirmek ve korumaya dayalı bir yaşam biçimi tercih edilmelidir.
- Doğaya, fethetmek değil uyuma dayalı bir tavırla yaklaşılmalıdır.
- İnsan türünün yaşamını sürdürmesi arzulanıyorsa, insanoğlu kendi çıkarlarını gelecek nesillerinki ile özdeşleştirmeli ve bu konuda bir seçim yapmalıdır. Eğer her nesil kendi için en iyiyi amaçlıyorsa insan türü mahvolmuş sayılabilir”.²⁵

Özetle dünyanın farklı kültür, gelenek ve ekonomik yapılara sahip ülkelerden oluştuğu üzerinde duran rapor, büyümenin de ‘farklılaştırılmış büyüme’ şeklinde gerçekleştirilmesini savunur. Yani AGÜ'lerin, gelişmiş ülkelerden farklı bir kalkınma yolu izlemelerinin gereği önplana çıkarılırken, eğer gelişmiş ülkeler gibi bir yol izlerlerse, dünyanın bunu kaldıracak kapasitesinin tükeneyeceği vurgulanmıştır.

²⁴ Mihajlo Mesarović ve Eduard Pestel, *Dönüm Noktasındaki İnsanlık*, Çev. Kemal Tosun v.d., İşletme Fakültesi Yayınları No: 215, İstanbul, Kasım 1989, s. 128.

²⁵ A.g.e., s. 129.

II. V. Büyümenin Yeni Sınırları

'Büyümenin Sınırları'nın 1972'de yayınlanarak büyük yankılar yaratmasının ardından yirmi yıl sonra Donella ve Dennis Meadows, ikinci raporları olan 'Büyümenin Yeni Sınırları' ile bu süre zarfında nelerin değiştiği, dünyadaki kaynakların durumunun ne olduğu, açlık ve yoksulluğun nedenlerinin kaynak yetersizliği mi yoksa batılı insanların yaşam biçimi ile tüketim alışkanlıkları mı olduğu, dünyanın yok olmaya doğru mu sürüklendiği? Sorularına yanıtlar aradılar. Daha gelişmiş bilgisayar modelleri kurarak, bu yokoluş sürecinin nasıl durdurulabileceğine ilişkin öneriler getiren rapor, önceki çalışmanın bir anlamda tamamlayıcısı niteliğindedir.

Açlık tehdidi, canlı türlerinin, yaşam alanlarının tahrip olmasıyla hızla yok oluşları, gittikçe çözümsüz bir hale gelen atık sorunu, denizlerin kirlenmesi gibi temel global problemlere eğilerek çarpıcı örneklerin de verildiği rapor, çözümün yenilenebilir ve çevre dostu alternatif enerji kaynakları ile çevre devrimi gerçekleştirmek olduğu üzerinde durmuştur.

1972'de Stockholm'de düzenlenen çevre sorunları konferansında, sadece on ülkenin çevre bakanı ya da eşdeğer bir kurumu katılmışken, bugün yüzden fazla ülke bu kurumlarını oluşturmuş durumdadır. Ancak bu gelişmeye dayanarak, çevre sorunlarının çözümünde ciddi bir aşama kaydedildiğini söylemek yinede fazla gerçekçi olmuyor.

Çevre kirliliği bir ilerleme ve gelişme belirtisi değil bir yetersizlik ve ağır ihmal göstergesidir. Yaşanan tehlikeli gidişi yavaşlatabilmek için; tüm sanayi dallarının üretim süreci yeniden gözden geçirilmeli, 'temiz teknoloji', 'zararlı

maddelerin yayılmasının önlenmesi' gibi kavramlar hayata geçirilmelidir. İnsanların yeryüzünün kaynaklarını ve atık kapasitesini, daha fazla kaldırılamayacak şekilde kullandıkları defalarca belirtildi. Ormanlar, toprak, su yolları, denizler, göller, yeraltı suları, fosil yakıtlar ve diğer zenginlikler sürekli olarak tahrip ediliyor, tüketiliyor. Eğer sadece bazı kaynaklar tükenmekte olsa ve henüz değerlendirilmemiş başka kaynaklar bulunsaydı, o zaman bu kaynakların alternatif kullanımlarıyla büyümenin güvence altına alınabileceği söylenebilirdi. Fakat yaşadığımız süreçte kaynakların tümü aynı anda tüketiliyor ve sınırlar aşıyor. Bu durumda ne yapılabileceği, kimin suçlu olduğu gibi sorulara verilecek cevaplar, politik tartışmaları alevlendirmeye çok elverişli bir ortam yaratıyor. ABD çevre kirliliğini önlemek için son yirmi yıldır büyük harcamalar yapıyor. Zengin ülkelerde, örneğin zararlı atıklarla mücadele edebilecek para varken, yoksul ülkelerde kaynaklar bu noktada yetersiz kalıyor. Su ve hava kirliliği en ağır boyutlarda Doğu Avrupa ülkelerinde görüldüğü halde bu ülkelerin parasal kaynaklarının sınırlı olması, kirlilikle mücadeleye başlamaları yolunda bir engel teşkil ediyor. Doğu Avrupa'nın eski ve verimsiz fabrikaları, Japonya'dakilerden daha fazla çelik kullanırken, bir İsviçreli bir Somalili'den kırk kat daha fazla kaynak tüketiyor. ABD'li bir iktisatçı şöyle diyor: "Tüm dünyada İsviçrelilerin üretim yüksekliği, Çinlilerin tüketim alışkanlığı, İsveçlilerin toplumsal uzlaşma yeteneği ve Japonların disiplini egemen olsaydı, yeryüzü bundan çok daha fazla bir nüfusu rahatlıkla barındırabilirdi. Ama eğer tüm dünyada üretim düzeyi Çad'daki gibi düşük, tüketim alışkanlığı bir ABD'li gibi, toplumsal sınıf bilinci Hindistan'dakinin aynı ve toplumsal disiplin Arjantin'deki gibi olsaydı, yeryüzü bugünküne yakın bir nüfusu bile kaldıramazdı."²⁶

²⁶ Cumhuriyet Gazetesi., 8 Ağustos 1993, s. 12.

Neticede nüfus ve ekonomi çevrenin maddi sınırlarını aşınca, ya başedilemeyen bunalımlar ve kıtlıklar yüzünden çöküş gerçekleşir ya da ekonomik büyümenin, bir toplumsal görev olarak gönüllü ve bilinçli bir şekilde azaltılması yoluna başvurulur.

II. VI. Birleşmiş Milletler Çevre Konferansı

1960'lı yıllardan sonra başlayan çevre hareketleri, ilk defa 1972'de Stokholm'de toplanan bir konferansla uluslararası platformda tartışılmaya başlanmıştır. Türkiye'ninde katıldığı konferans, dünya çevre politikasının başlangıç noktası olarak kabul edilmiş ve bu tarihten sonra çevre koruma hareketleri günümüze kadar aralıksız olarak dünya gündemini meşgul etmeye devam etmiştir.

Hem sanayileşmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin katılımıyla 1972 yılında gerçekleşen Birleşmiş Milletler Çevre Konferansı'nda, genel olarak ailelerin sağlıklı ve üretim yapılabilir çevre üzerindeki hakları tanımlanıp ortaya konmuştur. Konferansın en önemli yönlerinden birisi, çevrenin korunması konusunu hükümetler ve politikacılar düzeyinde ele alma girişimleridir.

Konferansta, üretim ve tüketimin doğal çevre üzerindeki olumsuz etkilerine işaret etmek için ekokalkınma (ecodevelopment)*** adı altında yeni bir kalkınma stratejisinin sınırlarını çizilmiştir. Daha sonra Ignacy Sachs tarafından geliştirilen

*** Ecodevelopment; ecology, economics ve development kelimelerinden türetilmiştir.

kavram çevre ile uyum sağlayarak gelişmeyi ön plana çıkarmaktadır. Bu bağlamdaki bir gelişme stratejisinde.²⁷

- Tüketim kalıpları, zaman kullanımı ve yaşam biçimlerinin harmonizasyonu,
 - Ekoloji yönelimli dizayn edilmiş uygun teknolojiler,
 - Düşük enerji ve yenilenebilir enerjilerin desteklenmesi,
 - Çevresel kaynakların yeni kullanım biçimleri, ev içi kullanımların yeniden gözden geçirilmesi,
 - Yerleşim biçimleri ve toprak kullanımı için ekolojik prensipler getirilmesi,
 - Katılımcı planlama yeşil yönelimli etkinliklerin desteklenmesi,
- vurguları ön plana çıkarılmaktadır.

Gelişmiş ülkelerdeki çevre sorunlarının sanayileşmeden, AGÜ'lerde ise azgelişmişlikten kaynaklandığını savunan ekokalkınma stratejisi, temel ihtiyaçlar esas alınarak gerçekleştirilen bir üretim ve tüketim düzeyi öngörür. Bu bakımdan özkaynaklara daha fazla dayanan ve dışa bağımlılığı azaltan bir yaklaşımdır.

Ekokalkınma kavramı 1980'li yılların ortalarında, sürdürülebilir kalkınma kavramı ile beraber kalkınma literatürünün merkezine yerleşerek, kalkınma ile çevreyi korumanın birlikte gerçekleşebileceği vurgusunun önplana çıkmasına katkıda bulunmuştur. Bu bakımdan ekokalkınma kavramı, 1987 yılında yayınlanan 'Ortak Geleceğimiz' (Our Common Future) raporunda benimsenen sürdürülebilir kalkınma stratejisinin temelini oluşturmuştur.

²⁷ Fuat Ercan, *Gelişme Yazını Açısından Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 242.

Bu konferansın ardından 1973 yılında, kısa adı UNEP olan ve merkezi Nairobi’de bulunan Birleşmiş Milletler Çevre Programı adı altında devamlı bir komisyon kurulmuş ve bundan sonraki çevresel faaliyetleri düzenleme görevi bu kuruluşa verilmiştir.

II. VII. Dünya Çevre ve Kalkınma Konferansı -Yeryüzü Zirvesi

3 Haziran 1992’de ‘Yeryüzü Zirvesi’ de olarak adlandırılan Dünya Çevre ve Kalkınma Konferansı (UNCED) Brezilya’nın Rio de Janeiro kentinde toplandı. Birleşmiş Milletler kuruluşlarının delegeleri ile yerel yönetimler, iş dünyası, bilim dünyası, gönüllü kuruluş temsilcileri ve birçok devlet başkanlarını biraraya getiren konferans, sosyoekonomik kalkınmaya çevre boyutunu da dahil ederek, devletlerin politikalarını yönlendirmeyi amaçlar. Konferansta biraraya gelen ülkeler, çevre ve kalkınma konularında gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerin dikkate alması ve uygulaması gereken prensipleri ortaya koyarak, zengin ve yoksul ülkelerin çatışan çıkarlarını uzlaştırmaya çalışılarak, XXI. yüzyılda yeryüzündeki tüm gelişmeleri yönlendirecek tek faktörün çevre olduğuna işaret etmektedir. Çok geniş çaplı bir katılımı ile gerçekleşen Rio Konferansı’nın toplanma fikri, 1972’de Stockholm’de düzenlenen ilk küresel çevre toplantısı olan ‘İnsan ve Çevresi’ Konferansı’nda ortaya çıkmıştır. 1983 yılında Birleşmiş Milletler Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu’nun kurulmasından dört yıl sonra yayınlanan ‘Ortak Geleceğimiz’ raporunda da, birçok alanda düzenlemelere gidilmediği takdirde çevre tahribatı ve sefaletin çok büyük boyutlara ulaşacağı vurgulanmıştı. ‘Çevresel olarak sağlam, yeni bir ekonomik kalkınma dönemi’ çağrısında bulunan Ortak Geleceğimiz’den yola çıktıktan sonra 1989 yılında Birleşmiş Milletler, sürdürülebilir kalkınmaya nasıl ulaşılacağını tartışmak amacıyla bir konferans toplanmasını planlamaya başlamıştı. Bu sürecin sonunda toplanan Rio Konferansı’nda, sürdürülebilir

kalkınma üzerine, ikisi uluslararası anlaşma, ikisi bildiri ve biri de ana eylem gündemi olmak üzere toplam beş tane belge ortaya çıkmıştır. Bunlar:

- 1.) Çevre ve Kalkınma Üzerine Rio Deklarasyonu
- 2.) Gündem 21
- 3.) Ormanlar Üzerine Bildiri
- 4.) Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çevre Anlaşması
- 5.) Biolojik Çeşitlilik Anlaşması'dır.

Bu son iki uluslararası anlaşma, Yeryüzü Zirvesi hazırlıklarından ayrı, fakat ona paralel olarak tartışılarak Rio'da bulunan hükümetlerin çoğu tarafından imzalanmıştır.

1.) Çevre ve Kalkınma üzerine Rio Deklarasyonu:

1972 Stockholm Deklarasyonu üzerine inşa edilen kalkınma hakları ve ortak çevremizi koruma sorumlulukları ile ilgili prensiplerin temel alındığı Rio Deklarasyonu, uzun vadeli ekonomik kalkınmanın ancak çevre korunmasıyla birlikte gerçekleştirildiği sürece mümkün olabileceğini ifade eder. Bu ise ülkelerin, tüm kesimleri içine alacak geniş ve eşitliğe dayanan küresel anlaşmalar yapmalarıyla mümkün olabilir. Bu bağlamda oluşturulan, insani kalkınma ve refah için yapılan çalışmalarda, ülkelerin hak ve sorumluluklarını tanımlayan prensipler aşağıdaki gibidir.²⁸

- İnsanlar, doğa ile uyum içinde sağlıklı ve verimli bir hayata layıktır.
- Günümüzdeki kalkınma, şu andaki ve gelecekteki nesillerin kalkınma ve çevre ihtiyaçlarına zarar vermemelidir.

²⁸ Michael Keating, *Yeryüzü Zirvesinde Değişimin Gündemi*, UNEP Türkiye Komitesi Yayını, TÇV, Ankara, 1993, ss.14-16

- Ülkeler, sınırlarının ötesinde bir çevre tahribatına yol açmadan kendi özkaynaklarını kullanma hakkına sahiptir.
- Ülkeler, kontrolleri altındaki faaliyetlerin kendi sınırlarının ötesinde sebep olduğu tahribat için tazminat sağlamak amacıyla, uluslararası hukuk kuralları geliştirecektir.
- Ülkeler, doğayı korumak amacıyla tahribatı önleyici bir yaklaşım içinde olacaklardır. Ciddi veya geri dönüşü olmayan tahribat tehdidi olan yerlerde, çevre bozulmasını engelleyici ve yüksek maliyetli tedbirleri ertelemek için bilimsel belirsizlikten istifade edilmeyecektir.
- Sürdürülebilir kalkınmayı başarmak için; çevre koruma anlayışı, kalkınma gayretlerinin ayrılmaz bir parçası olacaktır. Bunlar birbirlerinden ayrı düşünülemez.
- Dünyanın değişik yerlerinde ortadan kaldırılan yoksulluk ve hayat standartlarındaki azalan farklar, sürdürülebilir kalkınmanın başarılması için gerekli olup, bunlar çoğu insanın ihtiyaçlarına cevap verebilmektedir.
- Ülkeler dünya ekosisteminin sağlığını ve bütünlüğünü korumak ve onarmak için işbirliği yapacaklardır. Topluluklarının küresel çevre üzerine verdikleri baskıdan ve idare ettikleri teknolojik ve finansal kaynaklarından dolayı, uluslararası düzeyde sürdürülebilir kalkınmanın takipçisi olmaları gereken kalkınmış ülkeler sorumluluk üstlenmektedirler.
- Ülkeler, sürdürülebilir nitelikte olmayan üretim ve tüketim modellerini azaltmalı veya ortadan kaldırmalı ve demografi politikaları geliştirmelidir.
- Çevre konuları, en iyi şekilde, ancak ilgili bütün vatandaşların katılımı ile yönetilir. Ülkeler, geniş çapta çevre bilgilendirmesi yaparak kamuoyu aydınlatılmasını ve katılımı gerçekleştirecek ve teşvik edecektir.
- Ülkeler, kirlilik ve diğer çevre tahribatı kurbanlarına karşı sorumluluklarıyla ilgili çevre kurallarını kabul edecek ve ulusal çevre kanunlarını geliştireceklerdir.

Yetkileri olduğu yerde ülkeler, önemli derecede ters etkisi olabilecek faaliyetlerin çevresel deęerlendirmesini yapacaklardır.

-  lkeler, bütün dünyada sürdürülebilir ekonomik kalkınmaya önderlik edecek açık bir ululararası ekonomik sistem ortaya çıkarmak amacıyla işbirliği yapmalıdır.
- Prensip olarak; kirleten, kirletme bedelini ödemek zorunda olmalıdır.
-  lkeler, sınır ötesi etkileri olabilecek doğal afetler veya faaliyetler konusunda birbirlerini uyaracaklardır.
- Sürdürülebilir kalkınma, sorunların bilimsel olarak daha iyi anlaşılmasını gerektirmektedir.  lkeler, sürdürülebilir kalkınma amaçlarına ulaşmak için gerekli bilgiyi ve yeni teknolojiyi payla malldırlar.
- Sürdürülebilir kalkınmayı gerçekleştirmek için kadınların tam olarak katılımı şarttır. Gen lięin yaratıcılığı, idealizmi ve cesaretiyle yerli halkın bilgisine de ihtiyaç vardır.  lkeler, yerli halkların kimlik, kültür ve çıkarlarının farkında olmak ve desteklemek zorundadır.
- Savaş, sürdürülebilir kalkınmayı tahrib eder.  lkeler silahlı çatışma durumlarında çevreyi koruyan uluslararası hukuka saygı gösterecek ve bu hukukun daha da geliştirilmesi yolunda işbirliği yapacaklardır.
- Barış, kalkınma ve  evre koruma birbirine bağımlıdır ve birbirlerinden ayrılamaz.

2.) Gündem 21:

Rio de Janerio'da kabul edilen Gündem 21, hem günümüzün artan yoksulluk, açlık, hastalık, cehalet gibi baskı yaratan sorunlarını, hem de geleceğimizin bağlı olduğu ekosistemlerin devamlı kötüye gitmesi gibi problemleri ele almaktadır. Temel ihtiyaçların karşılanması, hayat standartlarının iyileştirilmesi, ekosistemlerin daha iyi korunması ve yönetilmesi gerekliliklerinden hareketle, kalkınma ile  evre işbirliği konusunda küresel bir fikir beraberliğini yansıtmaktadır. Bir eylem planı olan Gündem 21 sürdürülebilir kalkınma ve eşitlik

kavramlarına dayanmaktadır. Toplam yedi yüz sayfalık bir belge olan rapor bütün sürdürülebilir kalkınma konularını içerir. Hiçbir ülke kendi geleceğini tek başına garanti altına alamayacağından sürdürülebilir kalkınma için küresel bir işbirliği gereklidir. Sürdürülebilir kalkınmanın esas olarak hükümetlerin sorumluluğu olduğunu ve ulusal strateji ile politikalar gerektirdiğini belirten Gündem 21, ülkelerin Birleşmiş Milletler gibi uluslararası kuruluşlar, geniş halk katılımları ve gönüllü kuruluşlarla işbirliği yapmaları gerektiğini belirtir.

Bu raporun amaçlarından biri de küresel çevre sorunlarıyla uğraşmanın, maliyeti karşılama ve sürdürülebilir kalkınmayı hızlandırma amacıyla, gelişmekte olan ülkelere finansal yardım yapılmasıdır. Bu doğrultuda, eski S.S.C.B. ve Doğu Avrupa'daki ekonomik, sosyal ve politik açıdan geçiş döneminde olan ülkelere de özel bir önem verilmesi görüşündedir.

3.) Ormanlar Üzerine Bildiri:

Rio Bildirisinde, ormanların sahip oldukları ekolojik özellikleri sebebiyle, ekonomik kalkınma ve biyolojik hayatın devamı için vazgeçilmez olduklarının belirtilmesinin yanı sıra; odun, gıda ve ilaç kaynağı olması gibi nedenlerle de ormancılıkla ilgili bazı ilkeler belirlenmiştir. Bu ilkeler aşağıdaki gibidir:²⁹

- Bütün ülkeler ağaçlandırma ve koruma yoluyla dünyanın yeşillendirilmesi çalışmalarına katılmalıdır.
- Ülkeler, ormanları kendi sosyal ve ekonomik kalkınma ihtiyaçları doğrultusunda kullanma hakkına sahiptir. Bu kullanım sürdürülebilir kalkınma ilkeleriyle uyumlu ulusal politikalara dayanmalıdır.

²⁹ A.g.e., ss. 127-129.

- Ormanların sürdürülebilir kullanımı küresel düzeyde sürdürülebilir üretim ve tüketim yöntemleri gerektirir.
- Ormanlar mevcut ve gelecek nesillerin sosyal, ekonomik, ekolojik, kültürel ve psikolojik ihtiyaçlarını karşılayabilecek biçimde kullanılmalıdır.
- Biyoteknoloji ürünlerinden ve ormanlardan sağlanan genetik maddelerden elde edilen karlar, ormanın bulunduğu yerdeki ülkeler tarafından, üzerinde mutabakata varılmış şartlar dahilinde paylaşılmalıdır.
- Dikilmiş ormanlar, hem sanayi hammaddesi hem de çevreye zarar vermeyen yenilenebilir enerji kaynaklarıdır. Odunun yakacak olarak kullanımı, özellikle gelişmekte olan ülkelerde önemlidir. Bu ihtiyaç, ormanların sürdürülebilir kullanımı ve yeniden ağaçlandırma yoluyla karşılanmalıdır. Ağaçlandırma, istihdam yaratacak ve eski ormanlara yönelik kesim tehlikesini azaltacaktır.
- Ulusal planlar; yaşlı ormanlar ve kültürel, manevi, tarihi, dini ve benzeri değerler gibi özellikleri olan ormanları korumaktadır.
- Kalkınmakta olan ülkelere ormanlarını koruyabilmeleri için bir kısmı özel sektörden olmak üzere uluslararası finansman desteği sağlanmalıdır.
- Ülkelerin çevreye zarar vermeyen ilkelere dayalı sürdürülebilir orman planlamasına ihtiyaçları vardır. Bu, orman çevresindeki alanların da ekolojik açıdan uygun şekilde kullanılmasını içine alır.
- Ormancılık planlaması; ormanların hem ekonomik değerini hem de kesime gidilmesi veya korunmasının çevreye getireceği yarar ve zararları gözönünde tutmalıdır. Ormanların azalmasını destekleyici politikalardan kaçınılmalıdır.
- Ulusal orman politikalarının hazırlanması ve uygulanmasına; kadınlar, işçiler, orman bölgesi içinde yaşayanlar, sanayiciler, yöre halkı, yerliler ve gönüllü kuruluşlar gibi çok geniş bir insan topluluğu katılmalıdır.

- Orman politikaları, orman bölgesi içinde yaşayanların ve yerlilerin kimlik, kültür ve haklarını desteklemelidir. Bu insanların ormanları koruma ve sürdürülebilir kullanımıyla ilgili bilgilerine önem verilmeli ve bu bilgiler, orman programlarının geliştirilmesinde kullanılmalıdır. Bu insanlara ormanları sürdürülebilir kullanmalarını sağlayacak toprak kullanım öncelikleri tanınmalı ve geçimlerini sağlayacak yeterli destek verilmelidir.
- Orman ürünleri ticareti, ülkeler tarafından üzerinde mutabakata varılmış hususlar dahilinde, ayrımcılığı reddeden kurallara dayandırılmalıdır. Kereste ve diğer orman ürünlerinin uluslararası ticaretini kısıtlayan veya yasaklayan tek yanlı tedbirlere gidilmemelidir.
- Ticari tedbirler, ürünlerin o bölgede işlenmesini ve işlenmiş ürünlere yüksek fiyat verilmesini desteklemelidir. Bu tür malların pazara ulaşmasındaki gümrük ve diğer engeller azaltılmalı veya kaldırılmalıdır.
- Ormanlara zarar veren asit yağmuru gibi kirleticiler kontrol altına alınmalıdır. Şeklinde özetlenebilir.

4.) İklim Değişikliği Üzerine Birleşmiş Milletler Çevre Anlaşması:

Çeşitli üretim ve tüketim faaliyetleri sonucu atmosfere yayılan karbondioksit ve diğer gazların, ileride dünya yüzeyi ile atmosferin ısınıp yükselteceği ve bu ısının insan ile doğa ekosistemleri üzerinde olumsuz etkiler yaratacağına dair endişeler vardır. Denizden yüksekliği az olan küçük ada devletleri, sahil ve sel bölgeleri ile çölleşmeye yatkın hassas bir dağ ekosistemleri olan bölgeler bu etkiye karşı daha da savunmasız olan alanlardır.

Her ülke kendi kaynaklarını kullanma yetkisine sahip olmakla beraber, kontrolleri altındaki faaliyetlerin çevreye vereceği zararın, kendi sınırları dışına çıkmaması için tedbirler almak zorundadır. Ülkeler, küresel bir özelliğe sahip olan

dünyanın iklim sistemini, bugünkü ve gelecek nesillerin yararına korumalıdır. “Ülkeler sera etkisine sebep olan gaz emisyonlarını kontrol edebilmek için ilgili çevre kanunlarını uygulamalı ve atmosferde bu gibi gazları temizleyen doğal olayların meydana gelmesini sağlamalıdır”.³⁰

Nihai amacı, atmosferde sera etkisi yaratan gazları, küresel iklim sistemini tehlikeye sokmayacak bir düzeyde tutmak olan bu anlaşma, uygulamaların gıda üretiminin zarar görmeyeceği ve sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın mümkün olduğu bir şekilde gerçekleştirilmesini öngörür. Sera etkisi yaratan gazların çoğu gelişmiş ülkelerden yayıldığı için, bu ülkeler iklim değişiklikleri ile mücadelede başı çekmelidirler. Bu bağlamda gelişmiş ülkeler iklim değişikliği ve bu anlaşma ile ilgili olarak AGÜler'e şu şekillerde yardım edeceklerdir:³¹

- Sera etkisine yol açan gazları ölçmek için bu ülkelere para ve teknoloji yardımında bulunmak.
- İklim değişikliğinin etkilerine karşı tehlikede olan ülkelere, uyum maliyetini karşılayabilmek için yardım etmek.
- Çevreye zarar vermeyen teknolojileri ve teknik bilgiyi sağlamanın yanı sıra bu ülkelerdeki teknolojinin gelişmesini de desteklemek.

Bütün ülkeler, aşağıda sıralananları yapmalıdır:

- Havaya bıraktıkları sera etkisi yaratan gazların miktarı ve ne kadarının kendi sınırları içinde emildiği konusunda bilgi vermek.
- Emisyonları kontrol etmek için hazırlanmış programları güncelleştirerek düzenli şekilde yayınlamak ve iklim değişikliğine uyarlamak.

³⁰ A.g.e., s. 130.

³¹ A.g.e., ss. 131-132.

- Bitki, orman ve okyanus gibi sera etkisine yol açan gazları tutan yerlerin korunmasını ve çevreye zarar vermeyecek şekilde yönetilmesini sağlamak.
- Kıyılarda, su kaynaklarında ve tarımda iklim değişikliğinin etkilerini planlama konusunda ortak çalışmalar yapmak.
- Özellikle Afrika'da, sele ve kuraklığa yatkın bölgelerin korunmasında işbirliğine girmek.
- İklim değişikliği ve etkileri konularında kamuoyunu bilgilendirmek ve bunlara karşı koymak için yürütülen çalışmalara halkın katılmasını sağlamak.

Anlaşma uyarınca Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı Küresel Çevre Fonu, Birleşmiş Milletler Çevre Programı ve Dünya Bankası da, fon ve teknoloji transferinde yardım edecektir.

5.) Biyolojik Çeşitlilik Anlaşması:

Yaşayan organizmalardaki çeşitlilik anlamına gelen biyolojik çeşitlilik; ekolojik, genetik, sosyal, bilimsel, ekonomik, kültürel, eğitimsel kalkınma ve biyosferdeki hayat sistemlerinin korunması açılarından önemlidir. Dünya nüfusunun gıda, sağlık ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması da biyolojik çeşitliliğin sürdürülebilir şekilde kullanılması ve korunması çok önemli bir faktördür. Bazı insan faaliyetleri yüzünden azalan biyolojik çeşitliliği korumak için yapılan yatırımlar, insanlığa çevre açısından ekonomik ve sosyal yararlar şeklinde geri dönecektir.

Her ülke kendi biyolojik kaynaklarını kullanma hakkına sahip olmakla beraber, biyolojik çeşitliliklerini korumalı ve kaynaklarını sürdürülebilir bir şekilde kullanmalıdır. Sürdürülebilir kullanım, uzun vadede biyolojik çeşitliliğin azalmasına sebep olmayacak şekilde ve oranda kullanım, anlamına gelmektedir. Bu

doğrultuda biyolojik çeşitlilik anlaşmasına katılan ülkelerin kararları aşağıdaki gibidir.³²

- Sürdürülebilir kullanım ve koruma açısından önemli olan biyolojik çeşitlilik türlerini belirlemek ve çeşitliliğe ters etkisi olan faaliyetleri yönlendirmek.
- Biyolojik çeşitliliğin sürdürülebilir şekilde kullanılması ve korunması için ulusal stratejiler, planlar ve programlar geliştirmek.
- Biyolojik çeşitliliğin sürdürülebilir şekilde kullanılmasını ve korunmasını, planlama ve politika geliştirme çalışmalarının ayrılmaz bir parçası yapmak.
- Halkın biyolojik çeşitliliğin önemini ve koruma için sınırlama gerektiğini anlaması için, medyayı ve özel eğitim programlarını kullanmak.
- Tehdit altındaki türleri korumak için hukuk kuralları geliştirmek, biyolojik çeşitliliği korumak amacıyla koruma bölgeleri belirlemek ve bu bölgelerin etrafında çevreye zarar vermeyen alanlar geliştirmek.
- Bozulmuş ekosistemleri iyileştirip, tehdit altındaki türlerin kurtarılmasını sağlarken, yöre halkına bu uygulamaların yürütülmesi için yardım etmek.
- Biyoteknoloji ile desteklenen organizmalarda risk kontrolünü elde tutmanın yollarını araştırmak.
- Biyolojik çeşitliliği tehdit eden projelerde, çeşitliliğe verilecek zararı en aza indirmek veya bu zarardan kaçınmak için, halkın da katılımıyla çevresel etki değerlendirmesi yapmak.
- Ekosistemleri, habitatları veya türleri tehdit eden yabancı (egzotik) türlerin ortama girmesini engellemek, kontrol altında tutmak veya ortamdan tamamen çıkarmak.

³² A.g.e., ss. 133-136.

Pek çok yerli halk ve yerel topluluk, biyolojik kaynaklara bağımlıdır ve ülkeler biyolojik çeşitliliğin sürdürülebilir şekilde kullanılmasında ve korunmasında bu halkın geleneksel bilgilerinden yararlanmalıdır.

Bu tür yerel ve bölgesel bilgileri derlemek, geliştirmek ve daha geniş bir alana yayılmasına önayak olmak gerekir. Bu da sözü edilen bilgilere sahip olanların onayı ve katılımıyla gerçekleştirilmeli, sonuçlardan onlar da yararlanmalıdır.

Bu anlaşma aşağıdaki hususları ifade etmektedir:

- Ülkeler, çevre için yararlı olacak çalışmalarda kullanılmak üzere, kendi sınırları içindeki genetik malzemelere ulaşmayı kolaylaştıracaktır. Genetik malzemelere ulaşmak ancak araştırma sonuçlarının ve takip eden gelişmenin ve genetik kaynakların ticari kullanımıyla elde edilen diğer çıkarların adil ve eşit bir metodla paylaşılması halinde mümkün olacaktır.
- Kalkınmakta olan ülkeler, biyolojik çeşitliliğin sürdürülebilir şekilde kullanılması ve korunması için gerekli, çevreye zararı olmayan teknolojilerin ülkelere girişini sağlamalıdır. Bu giriş adil ve uygun şartlarda yapılacak ve patent hakları tanınacaktır.
- Kalkınmakta olan ülkeler sağladıkları kaynakların kullanılması için gereken teknolojiye ulaşabilmelidir. Ayrıca, biyoteknolojik araştırmalarda rol almaları da gerekmektedir.
- Kalkınmakta olan ülkeler, biyolojik çeşitliliğin sürdürülebilir kullanımı konusunda uzmanlaşmak ve kendi kurumlarını ortaya çıkarmak üzere teknik ve bilimsel yardım alacaktır.
- Ülkeler, biyoteknoloji ile geliştirilen canlı organizmaların güvenli şekilde kullanılması konusunda anlaşma yapma ihtiyacını gözönüne alacaktır.

- Anlaşmaya imza koyan kalkınmış ülkeler, kalkınmakta olan ülkelere yeni mali yardımlar yaparak onların anlaşma maddelerini uygulamalarına katkıda bulunacaktır. İlk finansman yardımı, çevre ve kalkınma konularında çalışan üç Birleşmiş Milletler kuruluşu tarafından yapılacaktır.

Özetle Biyolojik Çeşitlilik Anlaşması, ülkelerin mevcut tür çeşitliliğini korumak için, usuller geliştirmelerini öngörmekte ve biyolojik çeşitliliğin kullanılmasından doğan faydanın, eşit bir şekilde paylaşılmasını garanti altına almaktadır.

Gündem 21 ve diğer Rio belgelerinin başarısını ölçmek için daha çok erken olmasına rağmen, şimdiden birçok olumlu etkileri olduğu söylenebilir. Toplum, ekonomi ve çevre açısından sürdürülebilir bir dünya olma yolunda çok önemli dönüm noktaları olan bu belgelerdeki fikirleri uygulamaya geçirmek, geliştirmek ve daha detaylı planlar yapmak gerekmektedir.

Bu doğrultuda Birleşmiş Milletler;

- Çölleşmeyle mücadele etmek üzere uluslararası bir anlaşma taslağı hazırlamak
- Ülkelerin ulusal kıyıları dışındaki denizlerde aşırı balık tüketimini engelleme yolları bulmak
- Küçük ada ülkelerinde sağlıklı bir çevre düzenini korurken, insanların da ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde gelişmelerine yardım edecek çalışma grupları oluşturmak, şeklinde sıralanabilecek girişimlerde bulunmuştur.

Birleşmiş Milletler, ülkelerin sürdürülebilir kalkınma uygulamaları için yardımlarını arttırmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma konusunda bir üst düzey komisyonu oluşturmuş, Yeryüzü Zirvesi'ndeki amaçlara ne ölçüde ulaşıldığını

belirlemek için özel bir toplantı düzenlemiş ve Rio'da alınan kararlara ne kadar bağlı kalındığına dair bir rapor hazırlamıştır.

II. VIII. Ortak Geleceğimiz

1983 yılında Birleşmiş Milletler genel kurulunun kararıyla Norveç Başbakanı Gro Harlem Brundtland'ın başkanlığında kurulan Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun, yeryüzündeki çevre baskılarının insanlığın en büyük ortak endişesi olduğu fikrinden yola çıkılarak yapılan çalışmalar, Nisan 1987'de 'Ortak Geleceğimiz' adı altında bir rapora dönüştürülmüştür. Rapor genel olarak; gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler ile uluslararası sistemin, çevre ve kalkınma konularına daha farklı bir açıdan yaklaşarak, insanların iş ve günlük hayatlarında birçok şeyi değiştirmedikleri taktirde, dünyanın kabul edilemeyecek ölçüde sefalet ve çevre tahribatına maruz kalması endişelerini önleme yönünde uyarılarda bulunmuştur. Rapora göre en önemli nokta; kalkınma ve kaynak kullanımının tahrip edici, çirkinleştirici bir şekilde değil, sürdürülebilir bir tarzda ele alınması ve yönetilmesi gereğidir. Komisyonun başlıca tartışma konuları şunlardır:

- 2000 yılında ve ötesinde sürdürülebilir bir kalkınma sağlayabilecek uzun vadeli çevre stratejileri önermek.
- Çevre konusundaki kaygıları yönlendirip gelişmiş ülkeler ve AGÜ'ler arasında bir işbirliği sağlayarak insanlar ile kaynakları çevre ve kalkınma etkileşimini dikkate alan ortak amaçları belirlemeye yöneltecek yollar önermek.
- Çevre ile ilgili daha etkili eylem yöntemleri bulmak.
- Uzun vadeli çevre konularında ve çevreyi koruyup zenginleştirmek ile ilgili sorunlarla bağlantılı gündem oluşturmak.

Raporun, global tehdit olarak nitelendirdiği olguların bir ayağını, kalkınmadaki başarısızlıklar oluştururken diğer ayağını da çevreyi yönetmedeki hatalar oluşturmaktadır. Kalkınma açısından sadece sayısal düzeyde bakıldığında bile aç, okuma yazma bilmeyen, güvenli su bulamayan, ısınacak ve yemek yapacak yakıt temin edemeyenler ile barınacak yeri olmayanların sayıları günden güne artmakta, zenginlik ve yoksulluk arasındaki uçurum da gittikçe açılmaktadır.

Bunun yanında yeryüzündeki insanlar dahil birçok canlının hayatını tehdit eden çevre sorunları, daha da ciddi boyutlara ulaşmış, adeta global bir tehdit haline gelmiştir. Örneğin her yıl altı milyon hektar verimli tarım toprağı çölleşmektedir. Otuz yılda bu alanlar, Suudi Arabistan'ın yüzölçümüne ulaşacak büyüklüktedir. Yine her yıl on bir milyon hektar ormanın yok olması da aynı süre gözönüne alındığında, Hindistan'ın yüzölçümüne ulaşacak ciddiyettedir. Avrupa'daki asit yağmurları, ormanlar ve göller dışında tarihi sanat eserlerine de zarar vermektedir. Fosil yakıtların atmosfere yaydıkları karbondioksit sonucu oluşan sera etkisi yüzünden meydana gelen ısı artışı, deniz seviyelerinin yükselmesi, tarım alanlarının değişmesi gibi olumsuz etkilerini yüzyılın başında gösterecek düzeydedir. Diğer sanayi gazlarının ozon tabakasında açtığı delik, kanser türlerinin artmasına ve okyanuslardaki besin zincirinin bozulmasına yol açacak düzeylere varmıştır. Yeraltı sularının kirliliği ise, insan besin zincirine zehirli maddeler aktarmaktadır. Bugün gözlemlenen türden bir kalkınmanın, aynı çevreye bağımlı, fakat iki misli nüfusa sahip olacak bir XXI.yüzyıl dünyasına nasıl hizmet vereceği sorusundan hareketle, kalkınma kavramı genişlemiştir. Artık kalkınma kavramı ekonomik büyüme anlamında ele alınmaktan çok, insani ilerlemeyi sürdürmesi gereken 'sürdürülebilir kalkınma' kavramı olarak şekillenmiş, hem gelişmiş hem de azgelişmiş ülkeler için ulaşılması gereken bir hedef haline gelmiştir.

Eskiden, ekonomik kalkınmanın çevre üzerindeki etkileri kaygı konusu olurken, artık toprak, su, atmosfer ve ormanların tahribi gibi ekolojik baskıların, ekonomik beklentilerimiz üzerindeki etkilerinden kaygı duyulmaktadır. Uluslararası ekonomik bağımlılığın en yüksek seviyeye ulaştığı dünyamızda, gitgide uluslararası ekolojik bağımlılık da artmakta, ekonomi ile ekoloji hem yerel hem bölgesel, hem ulusal hem de global çapta birbirine kenetlenmektedir. Artık günümüzde yerel bir kaynağın zayıflaması daha geniş alanları etkilemekte, yerel döngüler ulusal ve bölgesel çapta da kendini göstermektedir. Örneğin Asya ve Latin Amerika'daki ormanların yok olmasının yol açtığı sel felaketleri, yamaçlardaki ve akarsuların alt kesimlerindeki ülkelere zarar vermektedir. Uluslararası ticarete konu olan zararlı kimyasal maddeler, yiyeceklere de girmekte ve bu yiyeceklerin de ticareti yapılmakta, dolayısıyla dünyanın bir çok bölgesine yayılmaktadır. Asit yağmuru, nükleer radyasyon, global ısınma ve ozon tabakasındaki delik gibi faktörler de bilindiği gibi sadece bunlara sebep olan gelişmiş ülkeleri değil tüm dünyayı tehdit etmektedir.

Kaynakların bugünkü ihtiyaçlara yetmesini sağlarken, gelecek kuşakların da kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme imkanını ellerinden almamak, yani kalkınmayı sürdürülebilir kılmak mümkündür. Ancak sürdürülebilir kalkınma kavramının kesin olmamakla beraber birtakım sınırları mevcuttur. Bunlar teknoloji, çevre kaynaklarının sosyal organizasyonu ve insan faaliyetlerinin etkisini biyosferin emme yeteneği gibi sınırlardır. Ayrıca sürdürülebilir kalkınma stratejisinin izlenebilmesi için nüfus hacmi ile büyümenin ekosistemdeki üretim potansiyeli ile uyumlu olması da şarttır. Bununla beraber sürdürülebilir kalkınma bir değişim olduğundan, süreç olarak zorlukları mevcuttur ve nihai olarak siyasi idareye bağlı olduğu söylenebilir.

Sürdürülebilir kalkınmanın uygulanmasında birçok kurumsal boşluklar da karşımıza çıkmaktadır. Global değişimin boyutlarına ve hızına karşı hükümetlerin genel tepkisi, kendilerini değiştirme gereğini tam anlayamamak şeklinde olduğundan, sürdürülebilir kalkınmada geçiş süreci sorunları birbirine bağımlıdır ve geniş halk katılımlarıyla kapsamlı yaklaşımları gerektirmektedir. Doğal kaynakları yönetmekten ve çevreyi korumaktan sorumlu olanlar, ekonomiyi yönetenlerden ayrı kişi ve kurumlardır. Bu bakımdan sürdürülebilir kalkınma için, merkezi ekonomik ve sektörel bakanlıklara kendi kararlarından etkilenen çevre kalitesinin sorumluluğunu vermek gerekmektedir. Aynı değişme, kalkınma kredilerini dağıtan, tarımsal kalkınmayı destekleyen uluslararası kuruluşlar için de geçerli olmalı, bu kuruluşlar da yaptıkları işlemlerin çevre üzerindeki etkilerinden sorumlu tutulmalıdır.

Bu köklü kurumsal sorunlar ister zengin ister fakir olsun bütün ülkelerin sorunudur ve radikal bir reformu gerektirecek niteliktedir. Bu yüzden yoksul veya kapasitesi yetersiz olan ülkelere bu reformları gerçekleştirmek için mali, teknik ve eğitim alanlarında yardımlar yapılmalıdır. Ulusal sınırların dışına taşan çevre problemleri için bölgesel işbirliği özellikle AGÜ'ler için çok önemli bir ihtiyaçtır.

Ortak Geleceğimiz komisyonu nüfus, enerji, besin güvenliği, türlerin ve genetik kaynakların kaybı, iskan ve sanayi alanları konularını merkeze alacak şekilde birbirleriyle bağlantılı çeşitli politika önerilerinde bulunmuştur. Bu tavsiye kararları aşağıdaki şekilde özetlenebilir.

Nüfus ve insan kaynağı: Dünyanın birçok bölgesinde nüfus artışı, eldeki çevre kaynaklarıyla sürdürülemeyecek oranlara ulaştığından bu artış aynı zamanda konut, sağlık hizmetleri, besin güvenliği ve enerji arzındaki iyileşme

beklentilerini de olumsuz etkilemekte, hatta imkansız kılmaktadır. Yani sorun sadece insan sayısı değil, bu sayının varolan kaynaklarla olan ilişkisi olduğundan, nüfus sorunu kaynaklara daha adil ulaşma imkanının sağlanabilmesi açısından toplu yoksulluğu ortadan kaldırma çabalarıyla birlikte ele alınmalıdır. Diğer taraftan soruna eğitim politikalarıyla beraber eğilinmesi durumunda, kaynakları yönetecek insan potansiyelinin daha da iyileştirilmesi sağlanabilir. Aşırı nüfus artışını sınırlamak için, hükümetlerin geniş demografik amaçları izleyebilecekleri çok yönlü nüfus politikaları geliştirerek, acil bir şekilde hayata geçirmeleri gerekmektedir.

“İnsan kaynağının gelişmesi yalnızca teknik bilgi ve yetenek kazanmak için değil, aynı zamanda, bireylerin ve ulusların hızla değişen sosyal çevreye ve kalkınmaya dayalı gerçeklerle başa çıkmalarına yardımcı olacak yeni değerler yaratmak için de gereklidir. Global olarak paylaşılan bilgi, daha büyük bir karşılıklı anlayışı, global kaynakları adil biçimde paylaşma yolunda daha büyük bir isteği beraberinde getirir”.³³

Enerji: Güvenli ve sürdürülebilir bir enerji üretimi, sürdürülebilir kalkınma için esastır ancak hiç bir ülkede bu düzeye henüz ulaşamamıştır. Enerji kullanım oranları düşmekle beraber sanayileşme, tarımsal kalkınma ve AGÜ’lerdeki hızlı nüfus artışı çok daha fazla enerjiye ihtiyaç duyulmasına sebep olmaktadır. “Bugün sınai piyasa ekonomisinde yaşayan ortalama bir insanın kullandığı enerji, Afrika’nın Güney Sahra yöresinde yaşayan bir kişiye göre 80 kat daha fazladır”.³⁴ Arzulanan ekonomik büyüme çağı, geçmişe oranla çok daha az enerji-yoğun olmak zorundadır. Enerji tasarrufu çözümleri genellikle maliyetlere de olumlu etki

³³ A.g.e., s. 35.

³⁴ A.g.e., s. 38.

yapan çözümlerdir. Bu çözümler; modern araç gereçlerin yeniden tasarımılanabilmesi, primer enerji girdisinin arttırılması, doğuracağı sorunlara çözüm bulunabilirse nükleer enerji kullanımının artması şeklinde sıralanabilir. Enerji tasarrufu dünyaya ancak XXI.yüzyılda global enerji yapısının temelini oluşturacak yenillenebilir enerji kaynaklarında, az enerji kullanımının yollarını buluncaya kadar zaman kazandırabilir. Ayrıca AGÜ'lerin kendi enerji kullanım düzenlerini bu yönde değiştirebilmeleri için, gelişmiş ülkelerin ve uluslararası kuruluşların maddi yardımlarına ihtiyaçları vardır.

Besin Güvenliği: Global tarımın herkese yetebilecek kadar besini üretebilecek potansiyeli mevcutken, besin maddeleri çoğu zaman gerekli oldukları yerde temin edilememektedir. Örneğin dünya tahıl üretimi, nüfus artış hızını aşmıştır ancak bununla beraber her yıl yeterli yiyecek bulamayan çok sayıda insan da mevcuttur. Sanayileşmiş ülkelerde üretim genellikle uluslararası rekabetten korunmakta ve desteklenmektedir. Bu destek, toprağın ve kimyasal maddelerin aşırı kullanılmasını, hem su kaynaklarının hem de yiyecek maddelerinin bu kimyasal maddelerle kirlenmesini, kırsal alanların bozulmasını ve benzeri olumsuzlukları arttırmıştır. Bu çabaların çoğu üretim fazlalıklarına ve bundan kaynaklanan mali yüklerle yol açmıştır. Bu üretim fazlalıklarının bir kısmı cazip fiyatlarla AGÜ'lere satılarak bu ülkelerin tarım politikalarını altüst etmiştir. Fakat bazı ülkelerde, bu tür uygulamaların çevresel ve ekonomik sonuçları konusunda giderek artan bir bilinçlenme de başlamış olduğundan, tarım politikalarında ağırlık, çevreyi korumaya verilmektedir. Diğer taraftan pek çok AGÜ'de bu durumun tam tersi olarak ele alınabilecek bir sorun, çiftçilerin yeterince destek görememeleridir. Bu ülkelerin bazılarında özendirici fiyatlar ve devlet yardımları sayesinde ileri teknoloji uygulanması ile, besin üretimi artmıştır. Ancak diğer destek görmeyen ülkelerdeki çiftçiler, besin değeri zayıf marjinal

topraklara itilmekte, verimli kuru tarım alanlarını yozlaştırmakta, ormanları tahrip etmektedirler.

Bu sorunların önüne geçebilmek için kısaca, bir yandan AGÜ'lerde ticaret hadleri küçük üreticilerin lehine çevrilmeli, diğer yandanda sanayileşmiş ülkeler üretim fazlasının önüne geçmek için, karşılaştırmalı üstünlüklere sahip ülkelere karşı haksız rekabeti azaltmak için ekolojik açıdan sağlam tarım uygulamalarını teşvik etmek zorunda olduklarının bilincine vararak hareket etmelidirler.

Hayat türleri ve ekosistemler: Gezegenimizde yaşayan canlı türlerinin kaybının hızı, daha önce hiç olmadığı kadar yüksek düzeylere ulaşmıştır. Türlerin çeşitliliği, ekosistemlerin ve bir bütün olarak biyosferin normal işleyişini sürdürmesi için gereklidir. Türlerin korunması için ahlaki, kültürel, estetik ve bilimsel sebeplerin yanında tarımsal ürün türleri, genetik malzeme, yeni ilaç ve sanayi hammaddeleri olmaları gibi çok önemli nedenlerde bulunmaktadır. Bunun için ilk atılacak adım, soruna bir ekonomik kaynak problemi şeklinde bakmak olacaktır.

Sanayi: Yeryüzünde bugün bir çok bölge uygunsuz sanayileşmenin maliyetlerine katlanmakta, bedelini ödemektedir. Bu bağlamda çok genel olarak sürdürülebilir sanayileşme stratejisi, 'daha azla daha fazla üretmek' şeklinde olmalıdır.

Kentsel sorunlar: Kentsel sorunlar da hızlı nüfus artışının beraberinde getirdiği başlıca problemler arasında yer almaktadır. Çarpık kentleşmenin paralelinde ortaya çıkan sağlık, eğitim, ulaşım, çevre kirliliği gibi problemler, gelişmiş ülkeler için bir siyasal ve sosyal seçim meselesi olduğu halde AGÜ'ler için ciddi bir kriz niteliği taşımaktadır.

Yukarıda sayılan bütün bu sorunların analizi ve çözümü için, ulusal çabaların yanısıra, uluslararası işbirliği ve kurumsal reformlara da ihtiyaç vardır. Bu anlamda, AGÜ'lere yönelik finansmanın ana kaynağı sayılan, Dünya Bankası ve Uluslararası Kalkınma Teşkilatı'na da özel bir sorumluluk düşmektedir. Mesela Dünya Bankası, çevre açısından yararlı, sağlam proje ve politikaları destekleyebilir, bunun yanında IMF'de yapısal uyumu finanse ederken, bugünkünden daha geniş ve daha uzun vadeli kalkınma amaçlarını destekleyerek, büyümeyi, sosyal amaçları ve çevre etkilerini dikkate alabilir.

Sürdürülebilirlik ve uluslararası kuruluşların bu anlamdaki fonksiyonları ile ilişkili bir konuda AGÜ'lerin borçlanma politikalarıdır. Bugünkü koşullarda, özellikle Afrika ve Latin Amerika'daki birçok ülkenin borç ödeme düzeyleri, sürdürülebilir kalkınma ile tutarlı değildir. Bu ülkelerin borçlarını ödemeleri için, dış ticaret fazlası kullanmaları beklendiğinden özellikle söz konusu ülkelerde yenilenemeyen kaynaklar aşırı derecede sömürülmektedir. Bu bakımdan da uluslararası kuruluşlara, borçların geri ödenmesi ve borç yüklerinin hafifletilmesi konularında büyük sorumluluklar düşmektedir.

AGÜ'lerin büyük ölçüde yabancı sermayeye daha bağımlı hale gelmelerinden ötürü, çok uluslu şirketler de sürdürülebilir kalkınma üzerinde önemli bir rol oynayabilirler. Böyle bir durumda da AGÜ'lerin çok uluslu şirketlere karşı pazarlık güçleri yükseltilerek, kendi çevre problemlerine olumlu etkiler yaratabilecek anlaşmalar yapabilmelerine olanak sağlanmalıdır.

Uluslararası kuruluşlar düzeyinde ele alınabilecek yönlerden bir tanesi de barış ve güvenlik hususudur. Çünkü çevrenin karşı karşıya bulunduğu tehlikeler

arasında en ciddi olanlarından bir tanesi de nükleer savaş ihtimalidir. Bu bakımdan barış ve güvenlik konularının bazı yönleri sürdürülebilir kalkınma üzerinde doğrudan etkilidir. Bu, geleneksel anlamdaki güvenlik kavramının genişletilip, çevre baskısının giderek büyüyen etkilerini yöresel, bölgesel, ulusal ve global olarak içerir duruma getirilerek mümkün olabilir. “Hükümetler ve uluslararası kuruluşlar, silahlanmaya harcanan para ile, yoksulluğu azaltıp güvenli bir çevre yaratmaya harcanan paranın mukayesesini, güvenliği sağlama açısından değerlendirmeli, maliyet etkinliğini hesaplamalıdır”.³⁵

Bu değerlendirmeler ışığında Ortak Geleceğimiz raporunda, bir eylem çağırısı yapılmıştır. Buna göre çıkış yolunun tek bir ülke grubunun elinde olmadığı sonucuna varılmıştır. Çünkü çevresel bozulmalar ve bunların olumsuz etkileri, ne tür faaliyetlerden ve hangi ülkelerden kaynaklandığına aldırmaksızın, hem gelişmiş hemde azgelişmiş ülkeleri etkilemekte, global bir tehdit olarak gezegenimizin tümünü ilgilendirmektedir. Örneğin AGÜ’ler kirlenme, çölleşme, ormansızlaşma gibi hayati sorunlarla karşı karşıya kalmakta, çevre bozulmasından kaynaklanan yoksullaşmanın yüklerini taşımaktadırlar. Tropikal yağmur ormanlarının yok olmasından tüm uluslar zarar görecekken, bitki ve hayvan türlerinin tükenmesinden, yağış düzeninin, iklim yapısının değişmesinden herkes etkilenecektir. Zehirli kimyasal maddeler, zehirli atıklar ve asitlenmelerin hayati tehdidi, sanayileşmiş ülkeler için de söz konusudur, AGÜ’ler içinde. Sanayileşmiş ülkelerden kaynaklanan karbondioksitten, ozon tabakasını etkileyen gazların zararlarından yine tüm ülkeler zarar görmektedir. Sayılan global etkiler göz önüne alındığında, bu gidişi değiştirmek konusunda bütün ülkelere düşen görev, eşitsizliği azaltacağına çoğaltan, yoksul ve açların sayılarını düşüreceğine arttıran uluslararası ekonomik sistemi düzeltmektedir.

³⁵ A.g.e., s. 44.

Ortak Geleceğimiz raporunun özünü yukarıdaki açıklamalarda bulmak mümkündür ancak komisyon konuyu çok derinlemesine ele almıştır. Toplantıların ardından yayınlanan ve bir çok dile de çevrilen rapor birinci bölümde 'ortak kaygılar', ikinci bölümde bu kaygılara karşı alınabilecek 'ortak tedbirler', üçüncü bölümde de 'ortak çabalar' ı ele alarak son bulmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

III. Sürdürülebilir Kalkınma Stratejisinin Azgelişmiş Ülkeler Açısından Değerlendirilmesi

III.1. Uluslararası Kuruluşlar ve Sürdürülebilirlik

Çevre sorunlarının boyutları ve etkileri, gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler açısından ele alındıklarında birbirlerine göre farklılıklar arz ederler. Sürdürülebilir kalkınma kavramı da AGÜ'ler açısından değerlendirildiğinde farklı, gelişmiş ülkeler cephesinden irdelendiğinde de ayrı bir boyuttadır. Yoksulluk, global çevre sorunlarının en önde gelen sebep sonuç ilişkisini oluşturduğundan, çevre sorunları ile uğraşırken daha geniş bir perspektif kullanarak, yeryüzündeki yoksulluk ve uluslararası eşitsizlik de göz önüne alınmalıdır.

Ekonomik büyümenin yolunun büyük bir bölümü toprak, ormanlar, hammaddeler, madenler, denizler ve su yollarından geçmektedir ve büyümenin başlıca kaynağı da yeni teknolojilerdir. Teknolojik gelişmelerin sınırlı kaynakların tüketimini yavaşlatma potansiyelinin yanında, yeni kirlenme türleri yaratması da söz konusudur. Buna paralel olarak doğal kaynaklara en çok bağımlı olan ve hızlı kirlenmeye yol açan sanayiler, gelişmekte olan ülkelerde bulunmaktadır. Bu ülkelerde büyüme ihtiyacı acil bir sorun iken, büyümenin çevreye zarar veren yan etkilerini azaltma kapasiteleri ise gelişmiş ülkelere göre daha düşüktür. Gelişmekte olan ülkelerde artan yoksulluk ve işsizlik, doğal kaynaklar üzerindeki baskıyı arttırmakta, bir çok insan bu kaynaklara doğrudan bağımlı olarak yaşamak zorunda kalmaktadır. Son dönemlerde AGÜ'lerin kırsal kesimlerinde artan çiftçi sayısı ve topraksızların baskısı, şehirlerdeki doluluk ve kirlenme gibi faktörlerinde etkisiyle çevre sorunları artmıştır. "Bunla birlikte bu ülkeler; sanayileşmiş ülkelerle kendi

aralarındaki kaynak farkının giderek genişlediği bir dünyada, sanayileşmiş ülkelerin bazı kilit uluslararası kuruluşlarda kural koyma süresine tahakküm ettiği bir dünyada, gezegenimizin ekolojik kapitalinin büyük kısmını zaten sanayileşmiş ülkelerin tüketmiş olduğu bir dünyada yaşamak ve mücadele vermek zorundadır. Sözü edilen bu eşitsizlik, aynı zamanda gezegenimizin 'gelişme' sorununu oluşturmaktadır".³⁶

AGÜ'lerin çoğunda uluslararası ekonomik ilişkiler, çevre yönetimi için özel bir sorun kaynağıdır, çünkü bu ülkelerin ekonomilerinde tarım, madencilik, ormancılık, enerji üretim ve doğal kaynak ihracı çok büyük yer tutmaktadır. AGÜ'lerin karşı karşıya bulundukları ulusal ve uluslararası ekonomik baskılar, bu ülkeleri, çevre kaynaklarını ve rezervlerini sömürmek zorunda bırakmaktadır.

Doğu bloğunun çökmesinden sonra ortaya çıkan yeni dünya düzeninin çok çeşitli özellikleri ve uygulama alanları mevcuttur. Bunlardan IMF, Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler'in iktisadi kalkınma stratejileri ele alındığında, bu yeni dünya düzeninin AGÜ'ler açısından ne anlam taşıdığını anlamak mümkün olacaktır.

IMF kurulduğu günden itibaren klasik olarak bilinen işlevlerini yerine getirirken, yeni piyasa düzeni karşısında, dünya ekonomisinin sürekli değişen yapısı ve ihtiyaçlarına göre çalışma alanını günden güne genişletmektedir. Kuruluşu ve onu takip eden ilk dönemlerinde sadece dış ekonomik dengesizlik durumunda borç veren IMF, 1982 yılından beri uluslararası borç bunalımını yönetme görevini de üstlenmiş, bu doğrultuda AGÜ'lere borç vererek Dünya Bankası'nın geliştirdiği 'yapısal uyum' programlarının uygulanmalarına yardımcı

³⁶ Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, **Ortak Geleceğimiz**, Çev. Belkıs Çorakçı, Üçüncü Baskı, Ankara: TÇSV Yayınları, Ekim 1991 s. 28.

olmaktadır. Son yıllarda da tamamen AGÜ'lere yönelik uzun dönemli yapısal uyum kredileri vererek, bu ülkeleri rekabete açarak, liberalize ederek mali istikrarı sağlamayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda IMF istikrar programları ile Dünya Bankası yapısal uyum politikaları bütünleşmektedir. 1970'lerin sonlarında dünya ekonomisinde ortaya çıkan kriz koşullarında da IMF'nin klasik istikrar reçetelerinin yeterli olmaması üzerine, makroekonomik uyumun yanında yapısal reformunda gerekliliğinin anlaşılması ile iktisat stratejilerinde köklü değişimler gerçekleşti. Artık IMF'den borç alabilmek için 'sürdürülebilir büyüme' hadlerinin ön koşulu olarak kabul edilen dışa açık üretim ve pazarlar, bütçe dengesi, düşük enflasyon, ihracat teşviki, rekabet engellerinin kaldırılması gibi iktisadi stratejiler önem kazandı. "Böylece IMF koşulları, dış ödemeler dengesi sorunundan, ekonominin temel organizasyonu sorununa kaydı. IMF anlaşmaları da yapısal reformların gerçekleştirilmesine uygun sürelerle yapılmaya başlandı. Böylece IMF ve Dünya Bankası politikaları eskiden olduklarından çok daha fazla paralelleşmiş oldu".³⁷ Gelişen yeni yapılanmalar; Uluslararası Yeniden İnşa ve Kalkınma Bankası (IBRD) ve onun alt kuruluşu olan Uluslararası Kalkınma Birliği (IDA), Uluslararası Finans Kurumu (IFC) ve Çok Taraflı Yatırım Garantisi Ajansı (MIGA) 'ndan oluşan Dünya Bankası grubunda hakim olan kalkınma stratejisi de 1980'lerin ilk yıllarından itibaren değişmeye başlamıştır. Dünya Bankası'nın kalkınmaya ilişkin söylemleri de, ilk yıllarından itibaren sırasıyla 'büyüme', 'büyüme ve yeniden bölüşüm', 'büyüme ve yapısal uyum' ve 1990'lardan itibaren de 'iyi yönetme' şeklinde kategorize edilebilir. Bunlardan son iki strateji 1980 sonrası döneme aittir. İyi yönetme söylemi de daha çok yapısal uyum programlarına karşı yapılan eleştiriler doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Yaklaşık yirmi yıllık bir dönem boyunca, AGÜ'lerde üretim ve gelir artışının, sermaye birikimi ve ticaret hacminin genişlemesi ve de

37 Tülay Arın, 'Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletlerin Kalkınma Stratejiler', *Petrol-iş'93-'94 Year Book for 1993&1994*.

teknolojik gelişmeyle sağlanabileceği iktisadi büyüme merkezinde biçimlenen Dünya Bankası'nın kalkınma söylemi, daha çok özel sektörün girmek istemeyeceği alt yapı yatırımlarını kredilendirmek şeklinde süregelmiştir. Banka bu dönemde eğitim, sağlık, toplumsal gelişme gibi sosyal altyapı alanlarına kredi vermemiştir. 1980'li yılların başlarında temel kaygısı, borçlu ülkelerin borçlarını düzenli olarak ödemelerini sağlamak yani kredibilitelerini arttırmak olan Dünya Bankası'nın yoğunlaştığı alan bu hedefe uygun olarak AGÜ'lerin ödemeler dengesi sorunları olmuştur.

Hızlı fiziki sermaye birikimi, tarımın sanayiye girdi ve kaynak sağlayan bir sektör olması, ithal ikamesi gibi ana öğeleri bulunan kalkınma paradigması zamanla başarısızlığa uğrayınca; beşeri gelişme, ekonominin dış ticarete ve dış yatırıma açılması, makroekonomik istikrarın sürekli kılınması gibi öğeleri bulunan yeni bir paradigma oluşmaya başladı. Temel eğitim yoluyla insana yatırım yapılması, global ekonomi ile bütünleşen ticaret, yatırım ve teknolojinin serbest akışı, bütçe dengesi, kontrol altında bir enflasyon oranı, vergi reformu, özelleştirme, sübvansiyonların kaldırılması, aşırı borçlanma, döviz kurunun değerinin korunması ve parasal genişlemeden kaçınılması anlamına gelen Dünya Bankası'nın bu yaklaşımına 'Piyasaya Dost Yaklaşım' (Market Friendly Approach) adı verilmektedir. İktisadi kalkınmayı sağlayan dinamiklerin tam olarak neler olduğunun hiç bir şekilde anlaşılamamış olduğu dünyamızda giderek çok daha fazla sayıda ülke, piyasaya dost yaklaşımları uygulamaya geçirmektedir. Dünya Bankası'nın bu uygulamalarında 'piyasaya dost' devlet müdahalesinin gerekliliği de kabul edilmiştir. Bu müdahale şekilleri, devletin müdahaleye isteksiz olması fakat alt yapı, temel eğitim, yoksulluğun hafifletilmesi, nüfusun kontrolü ve çevrenin korunmasına harcama yapması şeklinde tanımlanmaktadır. Devlet müdahalesinin gerekli olduğu savunulan alanlar tek tek her yıl yıllık raporun konusu biçiminde ele

alınarak ayrıntılarıyla incelenmiş ve piyasaya dost yaklaşımın içeriği tanımlanmıştır. 'Çevre' 1992 yılında Dünya Bankası'nın yıllık kalkınma raporunun konusu olmuştur. Aslında Dünya Bankası bünyesinde çevreci görüşün benimsenmesi 1969-1970 yıllarına denk gelir. 1970 yılında başkan Robert McNamara kurum bünyesinde 'çevre sorunları danışmanlığı' oluşturarak bir girişimde bulunmuştur. 1980'li yılların sonunda da çevre ve ekonomik gelişmeyle ilgili politikaların daha etkin bir biçimde sürdürülebilmesi amacıyla 'çevre sorunları ve bilimsel araştırmalar departmanı' kurulmuştur. Bu departman öncelikle Dünya Bankası'nın destek sağladığı yatırım projelerinin onaylanmasından evvel incelenerek çevreye verebilecekleri zararların saptanarak giderilmesi için projelerde değişiklik yapılması yönünde çalışmalarda bulunmaktadır. Ekonomik gelişme için bir dayanak olarak, sanayide temel alt yapı ve enerji yatırımlarında da mali desteğini sürdürecektir olan Dünya Bankası, bu gibi projelerin uzun vadede çevre üzerinde yol açacağı olumsuz etkilerine karşı da danışmanlık yapmaktadır. Öncelikle yenilenemeyen doğal kaynaklara zarar veren, insan sağlığını tehdit eden, komşu ülkelerde de ciddi boyutlarda çevresel kirlenmelere yol açan, bir kaza durumunda tehlikeli olabilecek, doğal dengeyi bozabilecek projeler ancak gerekli önlemler alındıktan sonra uygulanabilmektedir. Bir yandan doğal, kentsel ve sanayi kökenli kirlilik sorunlarına çözümler aranırken, öte yandan da çevreyi en az kirleten projelere destek olmakta, bunun yanında insan sağlığı, etkin doğal kaynak ve enerji kullanımı, nüfus ve aile planlaması, uluslararası piyasa araştırması, kaynak transferi gibi konulardaki hedefleri de çevresel faktörleri göz ardı etmeden gerçekleştirmeye çalışmaktadır.

Birleşmiş Milletler'in bir kuruluşu olan ve yeni liberal yapısal uyum politikalarının gerekliliğini kabul eden UNICEF de, IMF ve Dünya Bankası'nın kalkınma stratejilerine 'İnsanca Bir Uyum' adı altında bir alternatif geliştirmiştir.

Dayanak noktasını 1970'lerin 'temel ihtiyaçların önceliği' ve 'büyüme ile birlikte gelirin yeniden dağılımı' gibi iki kalkınma stratejisinden alan yaklaşım, ortodoks uyum politikalarının uygulanmasının getireceği refah kayıplarını en aza indirmek üzere geliştirilmiştir. Etkinlik ile refah ve gelir dağılımını eşanlı olarak dikkate alacak politikaların gerekli olduğunu savunan yaklaşım, rekabetçi ortama daha az sancılı geçmeyi vaat etmektedir. Aslında bu yaklaşım Dünya Bankası'nın 1970'lerde sermaye birikimi ve kalkınmanın gelir dağılımı üzerindeki araştırmalarının devamı niteliğindedir. Bu görüşün devamı olan 'insanca uyum' perspektifi genel anlamda bazı kısımları hariç, Dünya Bankası tarafından da benimsenmiştir. Dünya Bankası'nın göz ardı ettiği ancak UNICEF'in benimsediği alanlar; AGÜ'lerin mallarının gelişmiş ülkelere satılması imkanlarının artırılması, daha çok yatırım ve yardım yapılması, borç affı gibi konulardır. Bu noktalar, AGÜ'lerin refah kayıplarının önlenmesi için UNICEF tarafından gerekli görülen şartlar iken, Dünya Bankası AGÜ'lerin borç ödeme kapasitesinin en üst düzeye çıkartılmasına her şeyden çok önem verdiğinden bu alanları göz ardı etmişti. Ancak uyum politikalarının yarattığı olumsuz etkiler daha da arttıkça ve alternatif kalkınma stratejileri gündeme geldikçe Dünya Bankası ve IMF'nin bu konuları da göz önünde bulundurması gereği ortaya çıktı.

Asya dışındaki bölgeleri durgunluğa sürükleyen, iktisadi ve sosyal kutuplaşma ile istikrarsızlığı arttıran, yeni liberal yapısal uyum programlarının olumsuz etkileri gittikçe artmaya başlamıştı. Bunları; kısa vadeli sermaye hareketlerindeki artışın getirdiği istikrarsızlık, işgücü fazlalarının yanında bir çok sektörde eksik kapasite kullanımı ve sürekli artan dış borç bunalımları şeklinde özetlemek mümkündür. Bu koşullarda iktisadi liberalleşmenin sosyal refah, siyasi istikrar, etkinlik ve sürdürülebilir büyüme getirmesi beklenemezdi.

Bu noktadan hareketle gündeme gelen alternatif yaklaşımlara göre iktisadi, toplumsal, siyasi, kültürel ve ekolojik farklılıklar ile ülkelerin radikal yapısal değişiklikleri emme kapasitelerinin farklı oluşu her ülke için aynı kalkınma stratejisini uygulamanın imkansız olduğunu ortaya çıkartmıştır. Bu bağlamdaki ulusal farklılıklar sebebiyle, ulusal bazda stratejilerin uygulanması gereği ile oluşan sürdürülebilir kalkınma kavramı, Dünya Bankası ve IMF'nin sürdürülebilir büyüme kavramına dayanan kalkınma politikalarının aslında sürdürülebilir kalkınma sağlamadığı görüşünden hareket etmektedir.

Sürdürülebilir kalkınmanın içeriğinin geliştirilmesinde önemli çabaları olan Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı UNCTAD'a göre kavram; büyüme, gelir, yenden dağıtım politikaları ve çevre koruması hedefleri arasında bir denge kurulmasını amaçlamaktadır. Bu yaklaşım; dış borç baskısının azaltılması, gelir dağılımı sorunlarının iyileştirilmesi, ulusal pazarların gelişmesi, iç talebin artırılması, temel ihtiyaçların karşılanmasına öncelik verilmesini, çevre koruma önlemlerinin artırılmasını, uluslararası yardımların yoğunlaştırılmasını, gelişmiş ülke pazarlarının AGÜ'lerin ihracatına daha çok açılmalarını sağlamayı savunmaktadır. "Bu yaklaşıma göre, ihracat artışı için geniş kitlelerin yaşam standartlarının düşürülmesi, uzun dönemde sürdürülebilir büyüme stratejisi değildir. Sürdürülebilir kalkınma stratejisi, ihracat önderliğinde büyüme stratejisinden daha çok ulusal ekonomiye katkıda bulunabilir".³⁸

UNCTAD'ın yeni liberal önerilerine karşı geliştirilen bu yaklaşım özellikle sanayileşmede seçici devlet müdahalesine ve planlamaya dayanmaktadır. Bu bağlamda sürdürülebilir kalkınma için sadece yapısal uyum değil, yatırım teşviki, ve ileri bir sanayileşme aşaması için sürükleyici sanayilerin geliştirilmesi; uzun

³⁸ A.g.e, s. 556.

dönemde de sosyal refahı maksimize etmek için kalkınma ve finans kurumlarının kullanılması gereği, özelleştirme programlarında iktisadi etkinliğin yanında toplumsal istikrar, uzun dönemli refah, istihdam, eşitlik gibi faktörlerinde ele alınmasının gerekli olduğu ön plana çıkan konulardır. Bu bakımdan Birleşmiş Milletler'e bağlı çeşitli kuruluşların yeni dünya düzeni ve kalkınma stratejileri ile ilgili alternatif yaklaşımları IMF ve Dünya Bankası'nı rahatsız etmektedir. Yüksek kaliteli büyümenin barış, çevrenin korunması, sosyal adalet gibi farklı boyutlarının herkes tarafından kavrandığı bu koşullarda, makroekonomik politikaların yapısal önlemlerle desteklenmesi gerektiği daha da açık bir şekilde anlaşılmış ve bu konu IMF ve Dünya Bankası gurubunu Birleşmiş Milletler kuruluşlarıyla işbirliği yapmaya itmiştir. Sürdürülebilir büyümenin adaletli olabilmesi için, genel bütçe büyüklüğünün yanında harcama ve vergilerin niteliklerinin de önemli olduğunun kavranması IMF'nin eğitim, alt yapı, sağlık gibi temel alanlardaki kamu yatırımlarına verdiği desteği arttırmıştır. Bu bakımdan kamu maliyesinin yönetiminin kalitesi ile sosyal ve çevresel politikalar, yüksek nitelikli büyümenin temelini oluşturmaktadır. Bu konuda uluslararası kuruluşlar bazında bir anlaşma sağlanmasına karşın, iktisat politikalarının içeriğinin belirlenmesinin IMF ve Dünya Bankası'na bırakılması isteği tam olarak uzlaşamamanın bir boyutu sayılabilir. Yani IMF döviz ilişkileri ve makroekonomik politikalar konusunda söz sahibi olurken, Birleşmiş Milletler'in insani ve sosyal gelişme ile barışın korunması gibi temel görevlerini sürdürmesini istemesi, yani asli görevi olmayan iktisadi konuları diğer kuruluşlara bırakmasını talep etmesi gündeme gelmiştir. Bu doğrultuda Dünya Bankası da yapısal politikalar ve kalkınma politikalarını, GATT ise ticaret politikalarını yüklenmiş durumdadır. "Nitekim acil işbirliği için Birleşmiş Milletler'e önerilen alanlar IMF'nin kalkınma stratejisi doğrultusundadır. IMF'nin Dünya Bankası ile ortak uyguladığı uyum ve reform programı çerçevesinde UNDP (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı) ile teknik yardım alanında yürütülen ortak uygulamaların ve diğer

Birleşmiş Milletler örgütlerinden sosyal koruma alanında alınan yardımların önemi vurgulanmaktadır. Özellikle insani felaketler ardından sosyal koruma ağlarının ortak olarak geliştirilmesi, yapısal uyum ve reform programları çerçevesinde insani ve sosyal gelişme programları ile nüfus programlarının daha yakın koordinasyon içinde yürütülmesi önerilmektedir. Bu alanlar elbette en asgari kapsama sahip bir sosyal programı işaret etmektedir”.³⁹

III.II. Sürdürülebilir Kalkınmaya Yöneltilen Eleştiriler

Kalkınma ve çevre kavramlarının birbirleriyle çelişmekte mi olduğu sorusu, son dönemlerde, 1990'lı yılların en yaygın paradigması haline gelen 'sürdürülebilir kalkınma' nasıl gerçekleşir? Şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Kapitalist gelişimin çevre sorunları ve doğal kaynakların tüketiminin artmasına paralel olarak ortaya çıkışı, gelişmiş ülkelerle AGÜ'lerin çevre sorunlarının boyutlarının ve etkilerinin farklı düzeylerde olması nedeniyle sürdürülebilir kalkınma da değerlendirilirken, AGÜ'ler ve gelişmiş ülkeler açısından farklı anlamlar kazanmaktadır. Bu bakımdan sürdürülebilir kalkınmanın evrensel bir kalkınma paradigması olup olmadığı sorusu gündeme gelmektedir.

XVI. yüzyıldan başlayarak günümüze dek kapitalizmin gelişme sürecine paralel olarak genelde azgelişmiş ve gelişmiş ülke olarak nitelendirebileceğimiz ülkelere baktığımızda; AGÜ'lerin çevre sorunlarının yoksulluk, nüfus artışı, açlık, doğal kaynakların tüketimi ve tahribinden kaynaklandığı görülmektedir. Gelişmiş ülkelerin ise sınırsız tüketim, endüstriyel kirlenme, katı atıklar ve sanayi

³⁹ A.g.e., s. 558.

atıklarından kaynaklanan çevre sorunları gözlemlenmektedir. “Söz konusu sorunların açıklanması, gelişmiş ülkelerde yaşananların sanayileşme ve kalkınma sonrasında yaşanan sorunlar olduğunu, AGÜ’lerde yaşanan sorunların görünürdeki önemli bir kısmının ise belirli bir gelişme aşamasından sonra ortadan kalkacak bir niteliğe sahip olduğunu göstermektedir. Bu ise iktisadi büyüme olgusunda kalkınma ve doğal kaynakların tüketilmesi arasındaki ilişkinin tartışılmasını gündeme getirmektedir”.⁴⁰

AGÜ’lerdeki doğal kaynakların korunması fikri XX. yüzyılın sonlarında çevre sorunlarının küresel bir ekolojik kriz boyutuna ulaşmasıyla bağlantılı olarak ortaya çıkmıştır. Çernobil faciası, tropik yağmur ormanlarının tahribi, ozon tabakasındaki delik, körfez savaşının çevreye etkileri, küresel sera etkisi gibi hızlı iktisadi büyümeden kaynaklanan sorunların tüm dünyadaki doğal kaynakları tehdit etmesine rağmen, çevre sorunları için yapılan değerlendirmelerde, sorunun iki boyutlu etkisi halen devam etmektedir. Bunlarda biri yukarıda da belirtildiği gibi yoksulluktan kaynaklanan problemler, diğeri ise hızlı iktisadi büyümeden kaynaklanan sorunlardır.

Böyle bir tablo mevcutken AGÜ’ler gelişmemeliler mi? Gelişeceklerse nasıl bir strateji uygulamalılar? noktasından hareketle sürdürülebilir kalkınma sorunsalının AGÜ’ler açısından değerlendirilme çabaları bir takım sorunları da beraberinde getirmektedir. Bu sorunlardan bir tanesi kalkınma ve sürdürülebilirlik gibi birbirleriyle çelişen kavramların ne şekilde bir arada kullanılabileceğidir.

⁴⁰ Rana Aslanoğlu, ‘Sürdürülebilir Kalkınmaya Eleştirel Bakış’, **Birikim**, İstanbul: Ocak-Şubat 1994, 57-58, s. 40.

Sürdürülebilir kalkınmanın bir retorik olmanın ötesine geçebilmesi, kalkınmayı önce gerçekten kalkınmaya dönüştürmek ve sonrada sürdürülebilirliğini sağlamak için teknik olarak şunlar yapılabilir: Biyolojik çeşitliliği ve her türlü canlının yaşamasını tehdit eden eğilimler tersine çevrilmeli, iklim değişikliği ve ozon tabakasının zayıflaması gibi küresel istikrarsızlık unsurları ortadan kaldırılmalı, yenilenebilir kaynakların yenilenmesini sağlayacak yöntemler devreye sokulmalı, yenilenemez kaynaklar korunmalı ve ikameleri üretilmeli, bu amaçla yeni enerji kaynakları devreye sokulmalı, hava, su ve toprağa yönelik kirletici emisyon belirli bir eşiğin altında tutulmalı, nükleer enerji gibi tehlikeli enerji türlerinin üretimleri durdurulmalı ve de en önemlisi ulus ve uluslararası düzeydeki gelir ve zenginlik dağılımındaki adaletsizliklerin dengelenmesi gerekmektedir.

Kapitalizmin 1980'lerde içerisine girdiği küreselleşme evresi ile ortaya çıkan yeni eğilimler ve gelişmeler, gerçek dünyadaki durumun retorikten çok farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Bir taraftan her yerden sürdürülebilir kalkınma sloganları yükselirken, diğer taraftan da kar maksimizasyonu peşinde koşan küresel firmalar dünya ölçeğinde gittikçe yayılıyorlar. "Dev şirketler faaliyetlerini ucuz emek ülkelerine, sosyal güvenlik sistemlerinin ve çevre koruma mevzuatının bulunmadığı ülkelere doğru kaydırıyor. Zehirli atıklarını oralara ihraç ediyor. Her zamankinden daha çok üretim için yapılanlar sürdürülebilirliğin maddi temelini hızla aşındırıyor. Daha da önemlisi, küreselleşmeyle gelen sermayenin saldırısı üç alanda sürdürülebilirliğin maddi temellerini ortadan kaldırıyor. Bunlar şudur: Bir kere emek ile sermaye arasındaki güçler dengesi, emek aleyhine daha da bozuluyor. Tabii, bu, gelir dağılımının bozulması demektir. Sermaye içinde üretici sermaye aleyhine ve rantıye-fınans sermayesi lehine bir denge oluşuyor; yani, kapitalist dünya ekonomisi bir çeşit gazino ekonomisi görüntüsü alıyor".⁴⁰

⁴⁰ TMMOB, *Sürdürülebilir Kalkınma Sempozyumu*. TMMOB Yayınları, Ankara, 1996.

Bunun yanında, Latin Amerika ve Afrika ülkelerindeki borç krizi, uluslararası yeniden yapılanma sürdürülebilir kalkınma anlayışının yerleştirilmesine yönelik politikaları zayıflatmaktadır. Borçlu ülkelerin çoğu için geçerli olan kaynak yetersizliği doğal çevreye yapılan yatırımları sınırlandırmaktadır. Bir çok AGÜ'de doğal kaynakların kalkınma yerine borçlara karşı mali yükümlülük olarak kullanılması da; ekonomik, toplumsal ve ekolojik sürdürülebilirlik ile ilgili sorunlar ortaya çıkartmaktadır. Bunun yanında AGÜ'lerin sürdürülebilir kalkınma yönünde gerekli programları oluşturmak ve uygulayabilmek için finansal desteğe de ihtiyaçları vardır.

Sürdürülebilir kalkınma kavramı dünya kapitalist sisteminin bütünü için geçerli olamayacak gibi görülmektedir. Ekonomik kalkınma hedeflerini sanayileşme sürecinde gerçekleştirmiş olan gelişmiş ülkeler için sürdürülebilirlik, doğal kaynaklar için yani ekolojik koşulların sürdürülebilirliği anlamında önem taşımakta ve desteklenmektedir.

Kalkınma ve sürdürülebilirlik arasındaki çelişki, çevre sorunlarının genellikle yoksulluk kaynaklı olduğu AGÜ'ler açısından ise farklı bir görünüm arz etmektedir. Birbirleriyle ilişkili doğası gereği çevre sorunları tüm dünyada etkili olacak ancak AGÜ'ler bundan daha fazla zarar göreceklerdir. Yoksullukla bağlantılı olan bu sorunlar, eğer AGÜ'leri gelişmiş ülkeler seviyesine çıkartacak geleneksel kalkınma stratejileri ile çözülmüşse de bu durum ekolojik sürdürülebilirlik prensibiyle çelişecektir. Bu çerçevede AGÜ'ler tarafından sürdürülebilir kalkınmaya yönelik eleştiriler de giderek artmaktadır. Eleştiriler genellikle, sürdürülebilir kalkınmanın gelişmiş ülkelerin ekonomik ve kültürel perspektifini yansıttığı, bu ülkelerde üretilen teknolojilerin AGÜ'lerin kalkınma hedefleriyle bağdaşmadığı noktalarında yoğunlaşmaktadır.

“Bu eleştiriler sürdürülebilir kalkınmanın AGÜ’ler ve gelişmiş ülkeler açısından bakıldığında kalkınma ve çevre arasındaki paradoksu çözümleyen evrensel bir paradigma olmadığı yönündeki görüşleri desteklemektedir. Zaten uygulama bazında da incelendiğinde, sürdürülebilir kalkınma AGÜ’lerde tarım, doğal kaynaklar ve ormancılık alanlarında yoğunlaşmaktadır”.⁴¹ Bir başka deyişle uygulama olanaklarının da tarım, ormancılık ve doğal kaynaklarla sınırlı kalması sürdürülebilir kalkınmanın evrenselliğini bir kez daha sorgulamaktadır.

Kapitalist gelişme süreçleri içerisinde doğal kaynakları kirleten ve tüketen gelişmiş ülkeler, şimdi AGÜ’lerden bu kaynakları kirletmemelerini ve tüketmemelerini isteyerek, sürdürülebilirlik kavramını, bir anlamda kendi refahlarını ve ayrıcalıklarını sürdürmek olarak değerlendirmektedirler. Sürdürülebilir kalkınma kavramı içinde dünyaya ekolojik bir bütün olarak bakılmakla beraber, uygulamalarda tarım alanları ile sınırlı kalması, gelişmiş ülkelerin refah ve tüketimlerini sürdürebilmelerine ortam yarattığı ölçüde evrensel bir paradigma olmaktan uzaklaşmaktadır. Bu bakımdan da sürdürülebilir kalkınma bir çok yönden bir slogan ve propaganda teması olmaya devam etmektedir. “Sürdürülebilir kalkınmanın kalkınma teorisi bağlamında kullanışlı olup olmadığı, yeni bir paradigma önerip önermediği ya da alışılmış olduğu gibi yürüyen işlerin üzerine geçirilmiş yeşil bir kılıf olup olmadığı hiçte açık değildir”.⁴² Kavramın 1980’ler boyunca geniş bir alanda geçerlilik kazanması yaklaşımın analitik gücünden değil de kolay pazarlanabilir olması ile farklı ve bazen de birbirine tamamen karşıt kavramları bir arada kullanabilmesinden kaynaklanmaktadır.

⁴¹ Amazon ormanlarının sürdürülmesi, Maldive adalarında tarımsal sürdürülebilirlik, Pasifik Atollerinde sürdürülebilir midye üretimi gibi.

⁴² Bill Adams “Sürdürülebilir Kalkınma ve Kalkınma Teorisinin Yeşermesi” Çev. Zeynep Zafir, **İktisat Dergisi**, Sayı 366-367 Nisan-Mayıs 1997, İstanbul: 1997.

Sürdürülebilir kalkınma konusunda harcanan çabalar sonucunda çevreye daha duyarlı olma, kaynak kullanımının ve çevrenin kirletilmesinin azaltılması konularında önemli ilerlemeler sağlanmıştır. Ancak kavramın hem değişik bakış açıları altında anlamının farklılaştığı, hem de sürdürülebilir kalkınmanın nasıl sağlanacağına ilişkin tartışmaların odağını oluşturan denge kavramının somutlaştırılmasında referans noktalarında eksiklikler gözlemlenmektedir. Bu durumda sürdürülebilir kalkınmanın planlanması, mevcut planlama sistemlerine eklenerek ve her ülke ile bölgenin kendi seçimleriyle gerçekleştirebileceği bir çerçevenin geliştirildiği yaklaşım şekline dönüşmüş olup, bu yaklaşımda çevre ve ekolojiye yönelik daha çok öge kullanılması bir ön aşama olarak değerlendirilebilir. Ancak sürdürülebilir kalkınmanın planlanmasında evrensel bir bakış açısının yakalanması için daha pek çok konudaki fikir ayrılıklarının giderilerek ortak noktaların oluşturulması gereklidir.

Sürdürülebilirlik tartışmaları, dünyadaki gelişme eğilimleri ve bu gelişmelerin sonuçlarının tüm boyutları ile tartışılarak eleştirilmesi açılarından büyük katkılarda bulunmuştur. Yeni gelişme stratejileri ve temel politikaların saptanması konusunda önemli mesafeler kaydedilmiştir. Ancak yinede tüm bu gelişmelere karşın sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması açısından sadece ön aşama olma niteliği taşımaktadır. Asıl önemli olan, bu kavramsal ve genel politika düzeyindeki tartışmaların somut uygulamalar haline dönüştürülebilmesidir. Kavram düzeyinden uygulamaya geçmek için de pek çok ara kademenin oluşturularak, kavramların içlerinin doldurulması ve ayrıntılı bir hale getirilmesi gerekmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

IV. Türkiye’de Sürdürülebilir Kalkınma Tartışmaları

IV. I. Türkiye’de Ekonomi-Çevre İlişkisi

Çevreci hareketlerin Türkiye’nin gündeminde yer kazanmaya başlaması, aşağı yukarı son on yıldır rastlanan bir durumdur. Çevre sorunları son yıllarda büyük ölçüde ön plana çıkar hale geldi. Örneğin 1970’li yıllardan bu yana kalkınma planlarına çevre politikaları dahil edildi, 1991’de Çevre Bakanlığı kuruldu, belediyelerde çevre birimleri oluşturuldu, üniversitelerin inşaat fakültelerinde çevre bölümleri kuruldu, çeşitli meslek odalarının çevre komisyonları oluşturuldu. Bunun yanında tüm siyasi partiler bir de çevre programı hazırladılar, ‘önce çevre’ diyen afişlerle seçim propagandaları yapıldı, ilkokulların bile müfredatına çevre sorunları girdi, basında ve medyada da çevreye ayrılan zaman ve yer gittikçe artmaya başladı.

Bunların dışında Hükümet Dışı Örgütler de (NGO) ekoloji ve çevre sorunları üzerinde durmaya başladılar. Bu anlamda Türkiye’deki çevreci hareketleri aşağıdaki şekilde sınıflandırmak mümkündür:

- 1- Sanayi ve çevre korumacıları
- 2- Doğa ve çevre korumacıları
- 3- Köktenci çevreciler
- 4- Yeşiller

Sanayi ve çevre korumacıları: Çevre ve ekoloji konusuna sanayiciler tarafından sahip çıkılmasının ilk örneği ÇEVKO (Çevre Koruma ve Ambalaj Atıkları Değerlendirme Vakfı) ile gerçekleşmiştir. Ağırlıklı olarak ambalaj atıklarının

değerlendirilmesiyle ilgilenen ÇEVKO, çevre kirlenmesinde sorumluluğu sanayiye değil tüketiciye yüklemektedir. ÇEVKO; sanayi ve çevre korumacıları, radikal çevreciler ve yeşiller tarafından çevreyi daha çok kirletmeyi hedefledikleri iddiasıyla eleştirilmektedir. Diğerleri sanayi çevrecilerinin, çevre korumasını endüstriyel ilerleme ve kara göre ikinci planda tuttuklarını, ancak çıkarlarıyla bağdaştığı ölçüde çevreci olarak sahneye çıkabileceklerini savunurlar.

Doğa ve Çevre Korumacıları: Daha çok doğanın ve türlerin korunması, çevre kirlenmesi ve bunların siyasi olmayan niteliğinin vurgulanması üzerinde dururlar. Türkiye Çevre Vakfı (TÇV), Türkiye Tabiatını Koruma Derneği (TTKD), Doğal Hayatı Koruma Derneği (DHKD) gibi politika yapmayan, devletle yer yer beraber çalışan kuruluşlardan oluşur. Örneğin TÇV 1982 Anayasasının çevre ile ilgili maddesinin tasarlanmasına da katkıda bulunmuştur. Özetle doğa ve çevre korumacıları, şu anki çevre tahribatından çok doğayı koruma konusunda odaklanmışlardır. Onlara göre doğanın korunması, endüstri toplumu paradigmasıyla bir çelişki oluşturmaz. Çevre bozulması, sanayi gelişiminin özünden çok onun onarılabilir yetersizliklerinin sonucudur.

Köktenci Çevreciler: Köktenci çevreciler ekolojik bunalımı demokrasi sorunlarıyla birleştirmektedirler. Hava kirliliğinden su sorununa, konuttan sağlığa, tüketimden eğitime, kültürden ekolojiye kadar tüm sorunların tepeden değil, tabandan tartışılıp referandum sonucu planlanmasını savunurlar. Radikal çevrecilerinin siyasi fikirlerinin başında, ilerleme kavramının yeni bir tanımı gelmektedir. Bu anlayışa göre çevre sorunları daha iyi teknolojilerin uygulanmasıyla çözülebilir. Politikalarını, medeni hedeflerin yeniden tanımlanması üzerine inşa eden radikal çevreciler, önceliğin kalkınma yerine hayat kalitesine verilmesi taraftarıdır. “Ancak bununla endüstri toplumunun ve teknolojinin reddi

ilişkilendirilmemiştir; bunlar hayatın niteliğine tabi kılınacaktır. Bunun için sanayi ve devleti, etkili bir kontrole tabi tutulması gereklidir. Bu da ancak sivil toplumda bilgi edinme özgürlüğünün ve karar verme süreçlerine katılma hakkının sağlanmasıyla elde edilecektir".⁴³

Yeşiller: SOS Akdeniz bürosu etrafında toplanan yeşiller; Ağaçkakan dergisi ve Aydınlık gazetesinin 'bilim ve ütopya' ekinde fikirlerini yayımlayan, partiden bağımsız bir guruptur. Sanayinin beraberinde getirdiği teknoloji ve ilerlemeye radikal bir şekilde karşı çıkarlar. İnsan-merkezi çevre değil, ekoloji, dünya, doğa gibi kavramlar etrafında yoğunlaşarak sanayi uygarlığının temel dayanaklarını sorgulamaya çalışmaktadırlar. Yeşillere göre temiz teknoloji yoktur ve teknoloji ekolojik bunalımlarla savaşmak için uygun bir araç değildir. Yeşiller kendilerini çevrecilerden ayırmaktadırlar çünkü onlara göre çevreciler endüstri toplumunu sorgulayan ve düşüncelerinin merkezine insanı alan sistem içi bir harekettir.

Bunun yanında 6 Haziran 1988'de kurulan Türkiye Yeşiller Partisi de bu alanda çalışmalarını sürdürmektedir.*

IV. II. Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı

Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından yayımlanan Ortak Geleceğimiz raporunun 1989'da Türkiye Çevre Sorunları Vakfı (TÇSV) tarafından Türkçe'ye çevrilmesinin ardından, bu rapordaki düşünce ve teklifleri tartışarak Türkiye açısından değerlendirmek, üzere 29-30 Kasım 1989 tarihlerinde Ankara'da 'Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı' toplandı. Birleşmiş Milletler

⁴³ ARND-Michael Nohl, 'Türkiye'de Hükümet Dışı Örgütlerde Ekoloji Sorunsalı', **Birikim**, İstanbul: Ocak-Şubat 1994, sayı 57-58, s. 25.

* Ayrıntılı bilgi için Bkz. Sultan Türkay 'Batı Avrupa'da Yeşil Partilerin Gelişimine Genel Bir Bakış ve Türkiye'deki Yeşiller Partisi Örneği'. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1989.

Kalkınma Programı UNDP ve TÇSV tarafından ve Türk Hükümeti'nin de desteği ile düzenlenen konferansta, sürdürülebilir kalkınma ve Türkiye'deki uygulanabilirliği ile ilgili on tane tebliğ sunulmuştur.

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı Türkiye daimi temsilcisinin de belirttiği gibi bu konferans, sürdürülebilir kalkınma sürecini çevre koşullarının iyileştirilmesi için, iyi anlaşılan ve uygulanan bir kavrama dönüştürme amacıyla Türk hükümeti ile işbirliği içinde gerçekleştirilen girişimler dizisi içinde yer almıştır. Kalkınma sürecindeki uygulamaların belirlenmesi ve formüle edilmesinde sürdürülebilir kalkınma kavramının benimsenmesinin, Türkiye'nin zengin kültürel mirası ve değerli doğal kaynaklarını koruyacak etkin ve çevresel açıdan sağlıklı politikalar doğuracağı noktasından hareket edilmektedir. "Birleşmiş Milletler sisteminin en büyük teknik yardım finansman kaynağı olarak UNDP uzun zamanlardan beri ulusal, bölgesel ve bölgeler arası programların bir bölümünü çevre etkinliklerine yönelterek kalkınma çabaları içinde çevreye özel bir yer vermektedir. Örneğin Türkiye'de 1976 yılında bir su kirliliği projesini finanse ederek başlattığı çevre ile ilgili önemli girişimlere yardımcı, uzun vadeli hükümet programlarının geliştirilmesi sonucunu vermiştir".⁴⁴ UNDP Türkiye programlarının (konferansın toplandığı dönemde) yapılan yarı-dönem değerlendirilmesi sırasında da uygulaması süren ve planlanmış projelerin yaklaşık üçte birinin, birincil ya da ikincil düzeylerde çevresel konularla ilgili olduğu belirlenmiştir. Dünya genelinde ise UNDP'nin çevre ile ilgili projelerinin sayısı gittikçe artmaktadır.

1990'lı yılları içeren geniş kapsamlı bir çevre stratejisini kabul eden UNDP'nin, çevre ve sürdürülebilir kalkınmaya verdiği ağırlık giderek artmaktadır.

⁴⁴ Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, **Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı**, TÇSV Yayınları, Ankara: Nisan 1990, s. 18.

Sözü edilen çevre stratejisi, AGÜ'lere çevre teknolojisi transferinin arttırılmasını öngörmekte, CFC (kloro floro karbon) gibi zararlı gazlar yayan işlemlerin ve malzemelerin zamanla terk edilmesi ve iklim değişikliklerinin daha iyi izlenebilmesine ilişkin teknolojilerin geliştirilmesine öncelik vermektedir. UNDP ayrıca ülkelerin sürdürülebilir kalkınmaya yönelik politikalar oluşturmalarına ve programlar uygulamalarına daha fazla yardımcı olabilmek için kurumsal ve idari kapasitesini de güçlendirerek, çevresel değerlendirme yapmak amacıyla, herhangi bir projeye ilişkin bilgi toplama ve tahlil etmede, hem hükümetlere hem de UNDP yöneticilerine yol gösterecek olan 'çevre yönetim kılavuzu' da hazırlamıştır.

Türkiye sürdürülebilir kalkınma konferansı da UNDP desteği ile gerçekleşmiş ülke düzeyinde bir çaba niteliğinde olup, amacı Türkiye'de çevrenin korunması amacıyla geliştirilip uygulanabilecek politikalar konusunda görüş alış verişini sağlamaktır.

Akdeniz'de çevresel kirlenme ve bozulmanın denetlenmesini ve önlenmesini amaçlayan Akdeniz Eylem Planı ve Akdeniz Kirlilik Denetleme ve Araştırma Programı'nın uygulanmasına yönelik bölgesel projelerin de aktif taraftarlarından biri olan Türkiye, hava kirliliğinin önlenmesi için ulusal stratejiler geliştirilmesi anlamında çabaları olan ülkeler arasında da yer almakta ve Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu (EEC) tarafından uygulanan 1979 Sınır Aşırı Hava Kirliliği Sözleşmesine taraf otuz iki ülkeden de biridir. Dolayısıyla bu toplantı hükümet, çeşitli baskı gurupları ve özel sektörde sürdürülebilir kalkınma ve çevre bilincinin geliştirilmesinde ve çevresel açıdan sağlıklı ve sürdürülebilir nitelikte ekonomik ve sosyal büyümeyi gerçekleştirmek için uygulanabilecek politikalar belirlenmesinde hükümete yardımcı olmayı amaçlamaktadır. Konferans aynı zamanda, sürdürülebilir kalkınma ve çevre konusunda ülke düzeyinde eylem

planlarına ilişkin bir bilgi notu da oluşturmuş ve bununla da uygun çevre kıstasları ve sürdürülebilir kalkınma ile bağdaşacak nitelikte, sosyal ve ekonomik kalkınma için hükümetler arası koordinasyonu daha da güçlendirmek amacıyla sonradan düzenlenen bölgesel toplantılar için bir zemin oluşturmuştur. UNDP, sürdürülebilir kalkınma ve çevreye ilişkin eylem planlarına destek olmak üzere, hükümetin öncülüğünde bu çabalarını yürütmek amacıyla Türk uzmanlar, teknik personel, öğretim görevlileri ve gazetecileri kapsayan bir eğitim programı da planlamıştır

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, Dünya Gıda Programı, Nüfus Faaliyetleri Fonu ile Dünya Bankası daimi temsilcileri ile çeşitli düzeylerde hükümet yetkilileri, öğretim görevlileri, uzmanlar ve araştırmacıların on tane tebliğ sunduğu konferansın tebliğleri aşağıdaki gibidir:

- 1- Sürdürülebilir kalkınma ve ekonomi
- 2- Sanayileşme ve kentleşmenin getirdiği çevre sorunları, sürekli ve dengeli kalkınma açısından bir tartışma
- 3- Sürdürülebilir tarımsal kalkınma, Türkiye'nin durumu ve sorunları
- 4- Biyolojik kaynakların sürdürülebilirliği
- 5- Sürdürülebilir kalkınma için ormanlar ve ormancılığımız
- 6- Enerji, yeni kaynaklar ve sürdürülebilirlik
- 7- Biyolojik çeşitlilik ve kalkınma
- 8- Çevre alanında uluslararası gelişmeler
- 9- Sürdürülebilir kalkınma yönünden çevre hukuku
- 10-Sürdürülebilir kalkınma, güvenlik ve ekopolitika .

Genel olarak sürdürülebilir kalkınma kavramını, hem sanayileşmiş ülkeler hem de AGÜ'ler bağlamında değerlendiren tebliğlerde özel olarak da Türkiye ile ilgili bir

takım tespitler yapılmış, projeler ve stratejiler geliştirilmiş, bu doğrultuda çeşitli atılımlarda bulunulmuştur.

Türkiye’de çevre olgusu uzun yıllar boyunca bir lüks olarak görüldüğü için ‘önce kalkınalım sonra çevre sorunlarımızı nasıl olsa çözeriz’ felsefesi ile konuya yaklaşılmıştır. Ortak geleceğimiz raporunda, AGÜ’lerde çevreyi bugün kirletip yarın temizlemeye kaynakların, ve hızlı teknolojik gelişme dikkate alındığında, zamanın yeterli olmayacağı gerçeğinin vurgulanması ile son yıllarda Türkiye’de çevre kirlenmesinin büyük bir kaynak kaybı yarattığı ve faturasının çok yüksek olacağı görülmüş, ilgili önlemlerin hızla alınmasına yönelinmiştir.

Geçmişte bir tarım ülkesi olan Türkiye XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlı bir sanayileşme olgusuyla karşı karşıya kalmıştır. Ülkemizde 1950’lerden bu yana hızlanan sanayileşme ve beraberindeki hızlı kentleşme ile batılı ülkelerin yaklaşık iki yüzyılda gerçekleştirdikleri tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş, 30-40 yıl gibi kısa bir süreye sığdırılmaya çalışıldığından, istenilen ekonomik düzeye daha ulaşılmadan, çevre sorunları gittikçe aratan boyutlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde teknolojik altyapının yetersizliği sebebiyle, yeni gelişen sanayi kuruluşları kırsal kesimde değil, nispeten bir altyapının mevcut olduğu büyük kentlerde kurulmuştur. Anadolu’nun orta büyüklükteki kentlerinde bile sanayi kuruluşlarının ortaya çıkmaya başlaması çok yeni bir olgudur. Başta İstanbul-Izmit-Adapazarı ile Bursa ve çevresi, Zonguldak ve çevresi, Ege bölgesi ve İzmir, Mersin-Adana-İskenderun üçgeni sanayileşmenin en yoğun olduğu bölgelerdir. Sözü edilen altyapı sorunları nedeniyle büyük kentlerde sanayileşme sürecine girmek zorunda kalan Türkiye, bu altyapıya da aşırı yüklenilmesi sebebiyle sağlıklı büyümenin gereği olan çevresel değerleri koruyamamıştır. Sanayileşen kentlerden doğan büyük ölçekteki işgücü talebinin, kırsal kesimden

kopmaya zaten hazır olan fakir halk tarafından karşılanması, büyük şehirlerin hızlı ve kontrolsüz bir biçimde büyümesi sonucunu da beraberinde getirmiştir. Bu açıdan özellikle büyük şehirlerde, gelişmiş ülke ekonomilerinin bile üstesinden gelmekte zorlanacağı boyutlarda altyapı ve çevre sorunları ortaya çıkmıştır.

Sanayileşme yoluyla ekonomik büyüme, daha fazla üretmek ve tüketmek anlamına geldiğinden, doğadan daha fazla hammadde alarak, enerji kullanarak, doğaya daha fazla atık bırakmak sonucu zorunlu olarak ortaya çıkmakta, ekonomi ile ekoloji arasındaki dengesizlik çeşitli şekillerde yansımaktadır. "Dünyadaki sınai üretim, başta gelişmiş piyasa ekonomilerinde olmak üzere, 1950-1973 yılları arasında hızlı bir artış kaydetmiş; ancak bu artış hızı 1973-1985 yılları arasında yavaşlamıştır. 1982 yılında gayri safi yurt içi hasıla içinde imalat katma değerinin oranı, gelişmekte olan ülkelerde net maddesel ürünün % 19'u, sınai piyasa ekonomilerinde %27 si, merkezi planlama ekonomilerinde ise %51 i düzeyinde gerçekleşmiştir". (WCED, 1987). Ülkeler bazında ekonomik gelişmede imalatın öneminin azalmaya başladığı gözlemlenmektedir. Bunun nedeni, sanayi ile diğer tüm bilim alanları arasında artan etkileşim, sanayi ile hizmetlerin artan entegrasyonu ve belki de sanayinin daha azla daha çok üretme yeteneğini kazanmaya başladığı olarak açıklanabilir (WCED 1987). "Türkiye'de ise gelişmenin bu genel çizgilere uymadığı görülmektedir. Sınai üretim hızla artmakta; Türkiye'de özellikle batılı sanayi ülkelerinin 1950'lerde ve 1960'larda geçirdiği, üretimin kaynak kullanımı açısından en randımsız, çevresel değerler açısından en olumsuz dönemini yaşamaktadır".⁴⁵ Ülkemizde sınai üretimin artması, doğal olarak 1960 yıllarından başlayarak hızla yoğunlaşan bir çevre kirliliği olgusu yaratmıştır. Başlangıçta bu olumsuz gelişmeyle çok hazırlıksız bir şekilde karşılaşan Türkiye'de, 1980'li yıllardan itibaren, çevre kirliliğinin önemi, giderek daha yaygın

⁴⁵ A.g.e., s. 65.

kamuoyu kesimlerince anlaşılmaya başlanmıştır, gerek devlet yönetimi gerekse de sanayicilerimiz ve belediyelerimiz bu kirliliğin önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınması konusunda harekete geçmişlerdir.⁴⁶ Ancak bu hareketlerin daha başlangıç aşamasında sayılabileceği ve ülkemizde uzun vadeli ve bilinçli çevre politikalarının henüz oluşturulamadığı söylenebilir.

Son yıllarda Türkiye’de çevre koruma konusunda gerekli önlemleri en ileri düzeyde alabilmesi ve bu önlemleri uygulayabilmesi, bununda ötesinde, ekolojik sistemlerin korunabilmeleri, kaynak kullanımının optimizasyonu ve randımanının arttırılabilmesi için gerekli finansman, bilgi ve etkinliği sağlayabilmesi açısından organize sanayi bölgelerinin oluşturulması çok olumlu bir gelişmedir. Organize sanayi bölgeleri sadece üretimin yoğunlaştığı bölgeler olarak kalmamakta, aynı zamanda çevre koruma önlemlerinin alındığı, hammadde kullanımında randımanının arttırılması ve atık geri kazanımının en etkin bir biçimde gerçekleştiği yerler de olmaktadır.

Sanayi ve kentsel sürdürülebilirlik ile ilgili bu gelişmelerin kaydedildiği konferansta, tarımsal sürdürülebilirlik ile de ilgili görüş alışverişinde bulunulmuştur. Global anlamda dünyadaki tarım ve sürdürülebilirlik sorunlarına bakacak olursak; toprak erozyonu ve AGÜ’lerdeki nüfus baskısının, topraksız çiftçileri marjinal arazilerde tarım yapmaya zorlaması; gelişmiş ülkelerde ise tarım kesimine verilen yüksek sübvansiyonların, tarım arazilerinin fiyatlarının yükselmesine ve dolayısıyla erozyonu önleyici etkisi olan ağaçlık alanların tahribine yol açması başta gelen problemler arasındadır. Toprak erozyonunun yanı sıra, tarım kesimindeki bir başka sorun da ormanlardır. Sürdürülebilir kalkınmanın sürekliliği ile ormanların sürekliliği de hemen hemen eşanlı bir duruma gelmekte, tarımsal alanların

⁴⁶ A.g.e., s. 66.

dörtte birine yakın ormanlık alana sahip olan dünyamızda bu alanlar da hızla daralmaktadır.

Son yüz elli yıldır çoğu Kuzey Amerika ve Avrupa'da yer alan dünya ormanlarının yaklaşık %20-50 si tahrip edilmiştir. Yakın zamana kadar fazla değerli olduğuna inanılmayan ve düşük nüfus yoğunluğuna sahip olan tropik ormanlar da tahrip edilmeye başlanmıştır. Ormanların, dünyanın en zengin biyolojik varlıklarını koruyor ve barındırıyor olmasının yanında, bunların geniş alanlarda yakılmasının, atmosferdeki karbondioksit oranını çoğaltması da endişeleri arttırmaktadır. Tropik ormanları daha geniş tarımsal arazi, daha fazla yakacak odun ve tomruk için tahrip edenler çoğunlukla fakir ve borçlu ülkelerdir. "Bazı gönüllü kuruluşlar ile İsveç ve Hollanda hükümetleri; Bolivya, Kostarika, Ekvator, Madagaskar ve Filipinler gibi borçlu ülkelerin bir kısım borçlarını satın almaktadırlar. Doğal olan en geniş tropik ormanlara sahip Latin Amerika ülkelerinin dış borç miktarları göz önüne alındığında bu çabaların önemi anlaşılır. Ancak üstlenilen borçlar, toplam borcun da çok küçük bir kısmını oluşturmaktadır".⁴⁷ Özellikle 1980'li yıllarda ağırlaşan AGÜ'lerin borç krizine kalıcı bir çözüm getirmek ya da en azından krizi hafifletmek amacıyla geliştirilen çok çeşitli borç azaltma tekniklerinden bir tanesi de 'borç-doğa değişimi'dir. Borçlu ülkeye, borçlarından belli bir kısmını azaltması karşılığında, bir ekolojik bölgenin korunması yükümlülüğünü getiren bu yöntem, hem finans çevreleri hem de uluslararası çevreci kuruluşlardan büyük destek görmektedir. Bu tekniğin dayandığı argüman şu şekilde açıklanabilir: Borçlu ülkelerin büyük bir bölümü genel olarak tarımsal ürün, hammadde ve ara malı üreticisidirler ve bu ürünlerin uluslararası fiyatlarının sürekli olarak dalgalanması ve düşüş eğilimi içerisinde olması, sözü geçen ülkeler için yeterli döviz kazancının sağlanarak borçlarının geri ödenmesini

⁴⁷ A.g.e., s. 44.

güçleştirmektedir. “Oysa bu ülkeler bir yanda da büyümek ve gelişmek zorunda olup, bu amaç doğrultusunda ekonomilerinin dayandığı ekolojik çevrelerin korunması ve geliştirilmesini sağlamak ihtiyacı içindedirler. Ne var ki, kaynak yetersizliği, çevreye ve doğal kaynaklara yapılacak yatırımları da sınırlamakta; kuşkusuz bu durum gelişmekte olan ülkelerde bir ekonomi politikası önceliğini taşıyan ‘sürdürülebilir gelişmenin’ gerçekleştirilmesinin önünde darboğazlar yaratmaktadır”.⁴⁸

“Türkiye’nin sorunu; sürdürülebilir tarımsal üretim yapabilmesine karşılık, kaynakların geliştirilmesini sağlayarak, kaynak tabanlarının tahribini önleyerek, tarımsal kalkınma ve üretim artışı ile kaynakların korunmasını birlikte yürüten bir sürdürülebilir kalkınma sürecindeki darboğazlardır”.⁴⁹

Ülkemizde yanlış tarım tekniklerinin uygulanması, iklim, topoğrafik faktörler gibi çeşitli nedenlerle bilerek veya bilmeyerek toprak kaynakları tahrip edilmekte, erozyonla da milyonlarca ton toprak kaybı yaşanmaktadır. Ayrıca binlerce hektar tarıma elverişli arazi, yanlış kullanım nedeniyle tarım dışı alanlarda kullanılmaktadır. Sanayide, turizmde ve şehirleşmede de yanlış arazi kullanımı ve kırsal alanlardan kente göçün etkisiyle de tarım topraklarında geriye dönüşü mümkün olmayan tahribat ve kaynak israfı söz konusudur.

İstatistiki örneklerle de desteklenebileceği gibi, toprak kaynaklarının kullanımı ve korunmasında Türkiye, henüz sürdürülebilirlik ilkelerini gereği gibi uygulayamamaktadır.

⁴⁸ Suat Oktar, ‘Bir borç azaltma tekniği: Borç-doğa değişimi’, **Banka ve Ekonomik Yorumlar**, Ocak 1994, yıl 31, S. 44.

⁴⁹ A.g.e., s. 45.

Gelecek nesillerin gereksinimlerini de etkileyen kaynak tahribatının önlenmesi için çok yönlü tedbirler alınması gerekmektedir. Devlet politikaları ile koruyucu uygulamaların ve mevzuatın yürürlüğe konarak bunları uygulayıcı örgütlerin belirlenmeleri ve bu kuruluşların etkili hizmet verebilmeleri için de örgütlenmeleri gerekmektedir.

Sürdürülebilir kalkınma ilkelerinin uygulanması açısından, su kaynaklarının korunması ve kullanılması alanında da yeniden yapılanmalara gidilmesi gerekliliği söz konusudur. Sürdürülebilir kalkınma ilkeleri açısından su kaynaklarının kullanılmasının; suyun tasarruf edilerek kullanılması, suların kirlenmesinin önlenmesi, sulamadan doğabilecek toprak kirlenmelerine ve çoraklaşmaya neden olunmaması gibi boyutları da vardır. Bazı akarsular içme suyu olarak veya sulamada kullanılamayacak kadar kirlenmiştir, sanayi ve evsel atıklarla da bu kirlenmenin boyutu gittikçe artmaktadır. Tuzluluk ve taban suyunun yükselmesi gibi sulama ile ilgili sorunlar da, toprak kaynaklarını kullanılamaz hale getirmektedir. Bu tür kirlenmelerin boyutları, örneğin bir Seyhan projesinde, sulama alanının büyük bir kısmında taban suyu seviyesi ve tuzluluk miktarının üretim yapılamaz düzeyde yükselmiş olmasından gözlemlenebilmektedir. Diğer sulama alanları için de söz konusu olan bu olgular, bu günün ve geleceğin kaynaklarının, tarımsal üretimin yapılamaz hale gelme tehlikesi ile başbaşa olduğunu göstermektedir.

Toprak kaynaklarımızın erozyon tehlikesinden ve yanlış kullanımdan korunması, yağışlardan ve su depolarından daha fazla yararlanılabilmesi, biyolojik yaşıntının sürebilmesi için büyük çapta öneme sahip olan yeşil örtünün korunması ve geliştirilmesi dünyanın tümü için olduğu kadar Türkiye için de yaşamsal öneme sahiptir.

Temelinde kaynakların sürekli olarak korunarak değerlendirilmesi ve yenilenmesi yatan sürdürülebilir kalkınma da, özellikle yenilenebilen kaynakların kendilerini yenileme sınırları aşılmadan kalkınmaya destek olabilmeleri, çevreyi koruyan kalkınma felsefesinin esasını oluşturur.

Bu anlayış içinde Türkiye’de ilk defa sürdürülebilir-sürekli bir ekonomik kalkınmaya imkan verecek şekilde doğal kaynakların yönetimini sağlamak ve gelecek nesillere insana yakışır bir doğal, fiziki ve sosyal çevre bırakmanın temel ilke ve politika olarak belirlenmesi, VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı ile gündeme gelmiştir. Bu bağlamda VI. Beş Yıllık Kalkınma Planındaki bütün ekonomik politikalarda çevre boyutu dikkate alınmış, ‘Çevresel Etkileme Değerlendirme’ raporlarıyla kalkınma ile çevre korumanın bir arada yürütülmesi gerektiğini benimseyen bu politikalarla sürdürülebilir kalkınma ilkelerine uyum sağlanmıştır. Plana göre “çevre standartları tespit edilirken uygulanabilir mevcut teknolojiler ve ülke şartları birlikte düşünülecek ve standartlar sürekli araştırmalarla dinamik bir şekilde belirlenecektir. Muhtemel çevre bozulmaları önceden tahmin edilerek gerekli tedbirler kirlilik meydana gelmeden alınacaktır”.⁵⁰ Aynı şekilde Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planında da, çevrenin korunması ve geliştirilmesi adı altında bir bölüme yer verilmiştir. Sürdürülebilir kalkınma ilkelerine bağlı programlar uygulanmasını öngören plan, önceliğin çevre ile ekonominin entegre edilmesine verilmesinden yanadır.

Doğal kaynakların korunarak işletilmesinin ekonomik kalkınmanın başarısı ile yakından ilgili olduğu Ortak Geleceğimiz raporunda da belirtilmiştir. “Özellikle kaynaklara yoğunlukla yüklenen, artan nüfusun milli gelirden alacağı payın

⁵⁰ DPT, *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı 1990-1994*. T.C Başbakanlık DPT Yayınları. S. 312.

yükseltilmesi politikaları, bir yandan sosyal adaleti sağlayacak, daha önemlisi de kaynakların tahribini azaltacaktır, önleyecektir. Bu kural Türkiye için de geçerlidir”.

⁵¹ Tarımsal yapının iyileştirilmesine dönük uygulamalarda toprak kaynaklarının kullanımında, az toprağı olanlar ile topraksızlara öncelik verilmelidir. Bu kaynaktan, üretimden yararlanması mümkün olmayanlara da bulundukları yerde, kırsal sektörde işgücü olanakları yaratılmalıdır. Ormanların tahribinin önlenmesi amacıyla benzer politikalar, orman içinde yaşayan köylüler içinde ağırlıklı olarak uygulanabilir.

Çevresel Etki Değerlendirmesi (ÇED) tarıma girdi veren ve tarıma dayalı sanayiye de içermek üzere tüm sanayi projelerinde, uygulama aşamasından önceki proje aşamasında yapılmalıdır. Doğal kaynakları tahrip edici yanlış uygulamaların önlenmesi, tarım alanları ile tarımsal üretimin korunabilmesi için bu uygulamalar mutlaka yerine getirilmelidir.

Sürdürülebilirlik kavramı altında Türkiye’de planlanan kalkınma hızının gerçekleşmesi ve toplumsal refahın artırılmasında gerekli olan enerjinin, dinamik bir program içinde alternatif kaynak çeşitliliğı içermesi, hem enerji temininde darboğaza girilmemesi hem de enerji üretimi ve tüketiminde bölgesel şartlara uygun çevresel etkilerini minimize eden bir seçim yapılması imkanını sağlayacaktır. Çünkü enerji kaynaklarının hem kirletici etkileri hem de bunları giderici teknolojik imkanlar farklı farklıdır.

Türkiye’de enerji konusunda çevre problemleri, önce yeterli seviyede enerjinin temini sorunu etrafında şekillenmiştir. Özellikle 1973’de petrol krizi dönemindeki enerji yetersizliğini ve pahalılığını çözümlmek için sorunu,

⁵¹ A.g.e., s.109.

hidroelektrik santraller, yerli kömüre dayalı termik santrallerle karşılaşmış, sonraki dönemlerde daha temiz olan ithal doğal gazla karşılaşmaya başlamıştır. XXI. yüzyılın başında da nükleer santrallere geçmeyi planlamaktadır. Gelecekte, yenilenebilir enerji kaynaklarının katkı payının artırılması için ar-ge ve küçük ölçekli tesislerle uygulamaya geçmek istenmektedir. Önceleri hızlı enerji üretimi ve tüketimi ile belirli kentlerde görülen çevre sorunları zamanla diğer bölgelere de yayılmıştır.

Türkiye çevre sorunlarında gelişmiş ülkelerin yaşadığı sorunları ve deneyimleri önceden görüp bazı tedbirleri baştan alabilmesi anlamında avantajlı konumdadır. Bu nedenle uluslararası ilişkilerle kazanacağı tecrübelerini artan kamuoyu duyarlılığı ile paralel olarak enerji üretimi ve tüketiminde çevreyi ve doğal kaynaklarını koruyarak sağlıklı gelişmesini sürdürebilir. Geçmişte ekonomik nedenlerden kaynaklanan süreklilik, bu defada çevresel sorunlar sebebiyle aksayabilir.

Türkiye'nin çevre sorunlarını büyümeden çözebilmesi, sağlıklı bir kalkınmayı gerçekleştirebilmek üzere uluslararası programlara katılımda da ayrıca önem taşımaktadır. Mesela Avrupa Birliği'ne tam üye olabilmek için bu ülkelerin standartlarına uyum sağlaması gerekmektedir.

Türkiye'nin enerji ve çevre kirliliği konusundaki duyarlılığı beş yıllık kalkınma planlarında da kendini göstermeye başlamıştır. Geçmiş dönemlerde mevcut yasal düzenlemelerin yetersiz oluşu ve enerji temininin ana politika olması sebebiyle, Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde ise gerek niteliği gerekse altyapı yetersizliği sebebiyle yeni çıkarılan yasal düzenlemelerin uygulanamaması, yatırımlarda çevre kriterinin dikkate alınmaması, getirilecek çözümlerin pahalı oluşu

ve bu nedenle çevre kirliliği için alınacak önlemlerin ülkenin kalkınma hızını yavaşlatabileceği endişesi çevre sorunlarına yaklaşımı geciktirmiştir. 1983 yılında yürürlüğe giren 2872 sayılı Çevre Kanununa göre alınacak önlemlerin sosyal ve ekonomik kalkınma hedefleriyle uyumlu olarak, belirli teknik ve hukuki esaslara göre düzenlenmesi gerekmektedir. Bu nedenle alınacak çevresel önlemlerin, yalnızca ilgili yatırım konusunda maliyeti arttıracak bir unsur olmayacağı kabul edilmelidir. Çevre kirliliğini önleyen yatırımların ve faaliyetlerin, tesislere bazen yan ürün kazandırabileceği gibi, turizm, tarım gibi sektörlere olumsuz etkilerini azaltan veya yerleşik bölgelerde insan sağlığı ile doğal ve tarihsel zenginliklerin korunması yönünde olumlu katılımlar sağlamak suretiyle gerçek sosyal maliyeti düşüreceği kabul edilmiştir. Bu konudaki gecikmelerin, sorunların çözümünü daha da güçleştireceği ve ileride daha büyük bir yük getireceği bilinciyle, temel stratejilerini ileriki yıllarda gerçekleştirilecek kalkınma programları ile çevre sorunlarını önlemeye yönelik programların 'çevresel etki değerlendirmeleri' dikkate alınarak, makro düzeyde bir uyum sağlanarak oluşturulmasına çalışılmaktadır. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Programı'nda çevre sorunlarına ilişkin ayrı bir bölüm yer almıştır. Bu bölümdeki sürdürülebilirlik açısından belirtilen ilke ve politikalar aşağıdaki şekildedir:

- Çevre konusunda temel yaklaşım sadece mevcut kirliliğin ortadan kaldırılması, muhtemel bir kirliliğin engellenmesi değil, kaynakların gelecek nesillerin de yararlanabileceği en iyi şekilde kullanılması, muhafazası ve geliştirilmesi, bu ilkenin tabii kaynakların kullanılmasında göz önünde bulundurulması,
- Yatırımların projelendirme, ön izin, tesis izni, üretim aşamalarında çevre faktörünün 'sistemik' olarak değerlendirilmesi ve atıkların denetlenmesi,
- Yatırım kararlarında çevre sorunlarının 'planlama' aşamasında ele alınması,

- Başta Ankara olmak üzere hava kirliliği açısından iyi kalitede ve yeterli miktarda yakıt tedariki ve daha köklü çözümler için yeni yakıt türleriyle ısınma proje çalışmalarının yapılması,
- Çevre sorunları konusunda ar-ge çalışmalarının sürdürülmesi yer almaktadır.

Yine enerji bölümünde, sürdürülebilirlik açısından büyük önem taşıyan yenilenebilir enerji kaynaklarından güneş enerjisi için şu ifade yer almaktadır; “Uzun vadede en büyük imkan arz eden, çevre kirlenmesine meydan vermeyen, halen nükleer güç maliyetinde olan, nispeten basit bir işgücüne lüzum gösteren (karma güneş-su gücü) üzerindeki araştırma ve tatbikata dair dünyadaki gelişmeler devletçe sıkı takip edilecektir” denilmektedir.⁵²

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın çevre sorunları bölümünde, olası çevresel bozulmaların önceden tahmin edilerek gerekli tedbirlerin, kirlenmeden önce alınacağı, bütün ekonomik politikalarda çevre boyutunun dikkate alınması gereği esas tutulmuştur. Aynı kapsamda plan, doğal dengeyi ve insan sağlığını koruyarak, sürekli bir ekonomik kullanmaya imkan verecek şekilde doğal kaynakların yönetiminin sağlanmasını ve gelecek nesillere, insana yakışır bir fiziki, doğal ve sosyal çevre bırakmayı temel ilke edinmiştir. Sürdürülebilirlik yönünden enerji ile ilgili olarak da plan, enerji üretimi tüketimi, iletilmesi, dönüşümü ve kullanımında çevresel etkilerini belirleyici ekonomik değerlendirme yapan, gerek mevcut gerekse yeni kurulacak enerji tesislerinin özelliklerine uygun teknoloji transferi ve ar-ge çalışmalarına ağırlık veren, uluslararası politika ve stratejilerle uyumlu olarak ülke genelinde ve tesis özelinde alınacak tedbirleri oluşturan, altyapı koordinasyon ve destek faaliyetlerini kapsayan uygulanabilir programlar geliştirilmesini hedef almıştır. Bu plan döneminde enerjinin güvenilir, ucuz, kaliteli,

⁵² A g e , s 175

yerinde ve zamanında sağlanması esas alınmıştır. Petrol ve linyit ikamesi olarak da doğal gaz ön plana çıkarılmıştır. Enerji talebinin yenilenebilir enerji kaynaklarından daha büyük oranlarda yararlanılabilmesi için gerekli önlemlerin alınması, uzun dönemde nükleer enerjiye geçiş için çalışmaların başlatılması, enerji tasarrufuna yönelik projelerin destekleneceği, Avrupa Birliği ile uyum çalışmalarının enerji sektöründe de sürdürülebileceği özellikle belirtilmiştir. Özetle Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda sürdürülebilir kalkınma için uygun hedeflere yer verilmiştir.

IV. III. Sürdürülebilir Kalkınma Sempozyumu

Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği'nin (TMMOB), 8 Aralık 1995'de düzenlediği geniş katılımlı Sürdürülebilir Kalkınma Sempozyumu, Birliğin çevre komisyonunun, sürdürülebilir kalkınmanın farklı boyutları ile tartışılması doğrultusunda başlattığı çalışmaların bir sonucudur.

Sürdürülebilirlik ve kalkınma gibi birbirleri ile çelişen kavramların açılımları üzerinde fazla durmaksızın, farklı kesimler ve meslek grupları tarafından hemen kabul görmesi karşısında, çok boyutlu çevre sorunlarına çözüm getiren bir içeriğe sahip olup olmadığı ve evrensel anlamda bir kalkınma modeli olabildiğinin tartışıldığı sempozyumda, sürdürülebilir kalkınma kavramının söylem düzeyinin ötesinde uygulanabilirliğinin ölçütleri de irdelenmiştir. Sempozyumda tartışmalar 'sürdürülebilir kalkınma kavramı nasıl tartışılmalı?' başlıklı sunuş bildirisi ile başlatılmış ve kavramın ekonomik, politik, planlama boyutları ile kavram etrafında uluslararası platformda geliştirilen görüşlerin tartışıldığı bildiriler sunulmuştur. Konferansın sonunda düzenlenen forumda da, sürdürülebilir kalkınma ve teknoloji ilişkileri sorgulanmıştır. TMMOB Çevre Komisyonu, global düzeyde yükselen çevre

düzeyde yükselen çevre sorunlarının dünyadaki kapitalist birikim rejimiyle yakından ilişkili olduğu, üstelik de bu global çevre sorunlarının giderek sistem tarafından içselleştirilmesi ve sistem içi mekanizmalarla çözülmeye çalışılması yönünde bir yanılsama yarattığı noktasında birleşmiştir.

Bu anlamda komisyonun sürdürülebilir kalkınmaya yönelik olarak gerçekleştirdiği etkinlikte; bu güne kadar söylenenlerin, bunu, gerek Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların belgeleri olarak, gerekse Türkiye'deki Çevre Bakanlığı ve DPT kaynaklı resmi belgeler olarak düşünmek mümkündür. Bu bakımdan global ve yöresel çevre sorunlarını teker teker sayıp, bunlara yönelik bir takım ekonomik ve teknik önlemleri belirtmek yerine, doğrudan doğruya sürdürülebilir kalkınma paradigmasının mevcut uluslararası ekonomik ve siyasi ilişkiler sistemi içerisinde gerçekleştirilebilirliği tartışılmıştır. Dolayısıyla sempozyumun amacı, aslında sivil toplum örgütü olarak TMMOB'nin kendi gündemi içerisinde bunu ele almasıdır.

Birinci oturumda sürdürülebilir kalkınma kavramının, politik ve ekonomik boyutları, uluslararası kuruluşlarda sürdürülebilir kalkınma konusunda belirlenen yaklaşımlar ve Habitat II yolunda kentlerin neyi sürdürebileceği içerikli tebliğlerin sunulduğu sempozyumun ikinci oturumunda da çevre, planlama ve sürdürülebilirlik ile bütünleşmiş planlama stratejisi içinde çevre konuları tartışılmıştır.

Daha çok sürdürülebilir kalkınma ile ilgili genel tartışmaların yapıldığı, Türkiye özeline ise birkaç somut örnek ve karşılaştırma dışında fazla değinilmediği sempozyumdaki Türkiye'yi ilgilendiren düşünceler, tartışmalar ve çelişkiler aşağıda belirtilmiştir.

Genellikle sürdürülebilir kalkınma ile ilgili bütün çalışmalarda, doğal çevrenin korunarak gelecek nesillere aktarılabilmesi için yoğun tavsiyelerde

bulunulmaktadır. Ancak uluslararası kuruluşların konuya yaklaşımları açısından bakarsak, Türkiye gibi ülkelere dayattıkları programlardaki çelişkiler göze çarpmaktadır. Daha açık bir ifadeyle Türkiye ve benzeri ülkelere sunulan iki anlaşmadan, Birleşmiş Milletler kaynaklı olanı sürdürülebilir kalkınma için sıkı kurallar konmasını önerirken, IMF kaynaklı olanları ise borç krizinin aşılması için kuralların kaldırılması gerektiğini ileri sürer. Bu bağlamda da IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası finans kuruluşlarının yapısal uyum programlarının en açık tavsiyesi özelleştirme değildir. Bunun için sunulan üç temel strateji de; basitleştirme, merkezden uzaklaştırma ve kural azaltmadır. Bir yandan sürdürülebilirliğin ön koşulu olarak kaynakların sıkı bir şekilde korunmasına çalışılması, diğer yandan ise söz konusu kaynakların özel girişimcilere satılması ciddi bir çelişki oluşturmaktadır.

SONUÇ

1970'li yıllarda ekonomik kalkınma ve çevre ilişkileri tartışılırken, yüksek bir ekonomik büyümenin daha düşük bir çevre kalitesi anlamına geldiği görüşü önem kazanmaktaydı. Yalnızca GSMH'nin artırılması amacına dayanan iktisat politikalarının, doğal kaynakların aşırı kullanımını gerektirdiğinden ekolojik dengesizliklere, bozulmaya ve kirlenmeye sebep olduğu ileri sürülmektedir. Oysa günümüzün yaygın söylemlerinden biri olan sürdürülebilir kalkınma, çevreye karşıt büyümeden, çevreye uyumlu büyümeye geçiş anlayışına dayalı politikaları ifade etmektedir. Bu anlamda, sermaye birikimine dayalı büyüme merkezli kalkınma anlayışının yerini alan insan merkezli büyüme anlayışı da, çevre ile kalkınma arasındaki ikilemi ortadan kaldırmaya yöneliktir. Genel olarak insan merkezli yaklaşımlar, yaşam kalitesinin iyileştirilmesine yönelik olduklarından, bu amaca ancak katılımcı, adil ve sürdürülebilir bir kalkınma ile ulaşılabilceği görüşü giderek yaygınlaşmaktadır.

Sürdürülebilir kalkınma kavramı 1987 yılında yayınlanan Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonunun raporu ile tartışılmaya ve önem kazanmaya başladı. Bu rapora göre sürdürülebilir kalkınma; gelecek kuşakların kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmelerini tehlikeye sokmaksızın bugünkü kuşakların ihtiyaçlarını karşılayabilen kalkınma olarak tanımlanmaktaydı. Büyüme; çevre ile uyumlu olduğu sürece sürdürülebilir olarak anlaşıyordu. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınma, kaynakları ve tabii varlıkları tahrip etmeyen, çevreyi ön plana alarak kalkınmayı hedefleyen bir anlayıştır. Bu çerçevede sürdürülebilir kalkınmanın, kaynak kullanımının yoğunluğunu azaltarak hem bugünkü nesillerin yaşam kalitesini iyileştirmek hem de gelecek kuşakların çevresel değerlerinde ve doğal kaynak stoklarında bir azalmayı önlemeyi amaçladığı ileri sürülmektedir.

Beşeri ve fiziki sermayeye yapılan yatırımların değeri, kullanılan doğal kaynakların değerine en az eşit olmalıdır ki, kalkınma sürdürülebilir olsun. Doğal kaynakların miktarları azaldıkça fiyatlarının artması ile bu kaynağın korunması ve ikamelerinin bulunması yönündeki yatırımlar artmaktadır. Teknolojik ilerleme doğal kaynakların üretim maliyetlerini azaltmakta ve etkinliğini arttırmaktadır. Ancak ikamenin de bir sınırı olmasının yanında yenilenemeyen doğal kaynaklar da vardır.

Sürdürülebilir kalkınma tartışmaları daha çok, ekonomik büyüme temiz bir çevre ile sağlanabilir mi, yoksa çevrenin zarar görmesi kaçınılmaz mıdır? sorusu etrafında yoğunlaşılır. Çevre kaygısını göz ardı eden ülkeler, kısa dönemde çevreye duyarlı ülkelere göre daha hızlı büyürler ancak orta ve uzun dönemde bu mümkün olmamakta, tahrip edilmiş bir çevre ekonomik büyümeyi de yavaşlatmaktadır

Az gelişmiş ülkelerde fakirlik, insanları çevreyi kendini yenileyebilme yeteneğinden daha hızlı kullanmaya zorlamaktadır. Tarım, ormancılık, balıkçılık ve madencilik az gelişmiş ülkelerin milli gelir, istihdam ve ihracatlarının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bu ülkelerdeki hızlı nüfus artışı da bu kaynaklara olan bağımlılıklarını arttırmaktadır.

Uluslararası kuruluşlar ile temasa geçen ve çoğu kısa dönemli düzenlemeleri ön gören stabilizasyon politikalarını uygulayan gelişmekte olan ülkeler, bu paketin içinde kamu harcamalarının düşürülmesi, ihracatın artırılması ithalatın serbestleştirilmesi ve dolayısıyla dünya ekonomisi ile bütünleşme çabalarının arttırılması ile birlikte dış borçların ödenmesi yer aldığından yabancı sermaye yatırımlarının özendirilmesi yolu ile bu ülkelerde yabancı sermayeyi cezbetmek için kirlilik yaratma ve çevreyi kolaylıkla tahrip etme özelliği olan yatırımların kabulüne zorlanmaktadır.

Gelişmiş ülkeler ile AGÜ'lerin çevre sorunlarının hem boyutlarının hem de etkilerinin farklı düzeylerde olması nedeniyle sürdürülebilir kalkınma değerlendirilirken, bu ülkeler açısından farklı anlamlar kazanmaktadır. Bu bakımdan da sürdürülebilir kalkınmanın evrensel bir kalkınma paradigması olup olmadığı sorusu gündeme gelmektedir. Çünkü gelişmiş ülkeler için sürdürülebilirlik ekolojik koşulların yani doğal kaynakların sürdürülebilirliği anlamında desteklenirken, AGÜ'ler açısından ise farklılaşmaktadır. Eğer AGÜ'ler gelişme sorunlarını bugünün gelişmiş ülkelerinin uyguladıkları geleneksel kalkınma stratejileri ile çözme yoluna giderlerse, bu politikaların yaratacağı sonuçlar, ekolojik sürdürülebilirlik ilkeleriyle çelişecektir. Bu bağlamda sürdürülebilir kalkınma, gelişmiş ülkelerin ekonomik ve kültürel perspektifini yansıttığı ve bu ülkelerde üretilen teknolojilerin AGÜ'lerin kalkınma hedefleriyle bağdaşmadığı noktasından hareketle eleştirilmektedir.

Bunun yanında globalleşmenin yoğunluğunun artmasıyla, gelişmiş ülkelerin çevreyi kirleten eski teknolojilerle, ucuz emek girdisi kullanan endüstrilerini AGÜ'lere kaydırması da çelişkilerin bir başka yönünü oluşturmaktadır. Aslında uygulama alanlarına da bakıldığında sürdürülebilir kalkınmanın tarım, ormancılık ve doğal kaynaklarla sınırlı kalması da evrenselliğini bir kez daha sorgulamaktadır. Sonuçta kendi gelişme süreçleri içerisinde çevreyi kirleten ve doğal kaynakları tüketen gelişmiş ülkeler, şimdi AGÜ'lerden bu süreçleri bir anlamda yaşamamalarını isteyerek kendi refah seviyelerini sürdürme şeklinde bir tutum izlemektedirler. Bu sebeplerden ötürü daha çok kavramsal ve genel politika düzeyinde kalan sürdürülebilir kalkınma tartışmalarının somut uygulamalar haline dönüştürülebilmesi genel olarak merkez ve çevre ülkeler arasındaki iş bölümünün köklü bir dönüşümüne bağlıdır. Bunun gerçekleşmesi ise, var olan güç ilişkileri açısından mümkün görülmemektedir. Bu anlamda sürdürülebilir kalkınma stratejisi

Dünya ekonomisinin geçerli koşullarında AGÜ'lerin dünya ekonomisine entegrasyonunun bir biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla AGÜ'ler için 'tanımlanmış' gelişme amaçlarına yönelik bir içeriğe sahip olduğunu söylemek fazla gerçekçi olmayacaktır.

KAYNAKLAR

Başkaya, Fikret. **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**. Ankara: İmge Kitabevi, 1994.

Başkaya, Fikret. **Az gelişmişliğin Sürekliliği**. Üçüncü Baskı. Ankara: İmge Kitabevi 1994.

Boeke, J. H. **Economies and Economic Policy of Dual Societies**. Meier, Leading Issues in Development Economics. Oxford Un. Press, 1971.

Ercan, Fuat. **Gelişme Yazını Açısından Modernizm, Kapitalizm ve Az gelişmişlik**. Birinci Baskı. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1996.

Gupta, Avijit. **Üçüncü Dünya Ülkelerinde Çevre ve Kalkınma**. Çev. Şükrü Alpagut. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1993.

Hirschman, Albert O.. **The Strategy of Economic Development**. Yale Un. Press, London:1970.

Hozelitz, B. F.. **Sociological Factors in Economic Development**. Yale Un. Press, London:1960.

Insel, Ahmet. **İktisat İdeolojisinin Eleştirisi**. Birinci Baskı. İstanbul: Birikim Yayınları, 1993.

İşgüden, Tamer. **Gelişme İktisadi Kuram-Eleştiri-Yorum**. Birinci Baskı. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 1995.

Keating, Michael. **Yeryüzü Zirvesinde Değişimin Gündemi**. Çev. TÇV. Ankara: UNEP Türkiye Komitesi Yayını, 1993.

Kışlalıoğlu, Mine ve Fikret Berkes. **Ekoloji ve Çevre Bilimleri**. İkinci Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, Ocak 1994.

Lewis, W. A. **Economic Development with Unlimited Supply of Labor**. The Economics of Underdevelopment. Ed. A.N. Agarwala, S.R. Singh. Oxford Un. Press, 1963.

Manisalı, Erol. **Gelişme Ekonomisi**. İstanbul: Elektronik Ofset, 1975.

McCelland, D.C&D.G. Winter. **Motivating Economic Deevlopment**. The Free Press, New York, 1969.

Meadows, Donella H., Dennis L. Meadows, Jorgen Randers ve William W. Behrens. **Ekonomik Büyümenin Sınırları**. Çev. Kemal Tosun v.d. İstanbul: İşletme Fakültesi Yayın No: 217, İşletme İktisadi Enstitüsü Yayın No: 112, 1990.

Mesarovic, Mihajlo ve Eduard, Pestel. **Dönüm Noktasındaki İnsanlık**. Çev. Kemal Tosun v.d. İstanbul: İşletme Fakültesi Yayınları No.215, İşletme İktisadi Enstitüsü yayınları No:110, Kasım 1989.

Nurkse, Ragnar. **Problems of Capital Formations in Underdeveloped Countries**. Çev. Ş. Adalı. Menteş Yayınları, 1953.

Pearce, David ve Anil Markandya, B. Edward Barbier. **Yeşil Ekonomi İçin Mavi Kitap**. Çev. Türksen Kafaoğlu ve Arslan Başer Kafaoğlu. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1993.

Prebisch R. (For the UN). **The Economic Development of Latin America and Its Principal Problems**. New York: Lake Success, 1950.

Prokop, K. Marian. **Yeşil Yönetim**. Çev. Serpil Ural. Ankara: TÇV Yayını, 1994.

Rostow, W.W. **The Stages of Ecoconic Growth: A Non-Communist Manifesto**. Cambridge Un. Press, London:1060.

Runnalls, David. **Environmental Management or Management for Sustainable Development?** Envirnomental Management in Developing Countries. Ed. Denizhan Eröcal. OECD Development Centre Seminars, Paris: 1991.

T.C Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. **Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı 1990-1994**. Ankara: DPT Yayınları.

TÇSV. **Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı**. Ankara: TÇSV Yayınları, Nisan 1990.

TÇSV. **Çevre Üzerine....** Ankara: TÇSV Yayınları, 1991.

TÇSV. **Ortak Geleceğimiz**. Üçüncü Baskı. Ankara: TÇSV Yayınları, 1987.

TMMOB. **Sürdürülebilir Kalkınma Sempozyumu**. Ankara: TMMOB Yayını, Mayıs 1996.

Turkish Republic Department of Public Relations and Publications, State Planning Organization. **Seventh Five Year Development Plan (1996-2000)**. Ankara: 1995.

MAKALELER

Adams, Bill. "Sürdürülebilir Kalkınma ve Kalkınma Teorisinin Yeşermesi", Çev. Zeynep Zafir, **İktisat Dergisi**. Sayı 366-367. Nisan-Mayıs 1997.

Arın, Tülay. "Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler'in Kalkınma Stratejileri", **Petrol-İş Year Book**. 1993&1994.

ARND-Michael Nohl. "Türkiye'de Hükümet Dışı Örgütlerde Ekoloji Sorunsalı", **Birikim**. Sayı 57-58, Ocak-Şubat 1994.

Aslanoğlu, A. Rana. "Sürdürülebilir Kalkınma'ya Eleştirel Bakış", **Birikim**. Sayı 57-58, Ocak-Şubat 1994.

Atauz, Akın. "Çevreci Hareketlerin Türkiye'yi Sarsmayan On Yılı", **Birikim**. Sayı 57-58, Ocak-Şubat 1994.

Fleming, J.M. "External Economies and The Doctrine of Balaced Growth". **The Economic Journal**, June, 1955.

Frank, A.G. "Latin America: Underdevelopment or Revolution", **Monthly Review Press**, 1969.

Mihçı, Hakan. " Kalkınma: Bir Terim Neyi Anlatır?", **Ekonomik Yaklaşım**. Cilt ., Sayı 23, Kış 1996.

Oktar, Suat. "Bir Borç Azaltma Tekniği: Borç-Doğa Değişimi", **Banka ve Ekonomik Yorumlar**. Yıl 31, Ocak 1994.

Oktar, Tiğınçe. "Çevre Politikası ve Uygulamasına Dünya Bankası'nın Yaklaşımı", **Banka ve Ekonomik Yorumlar**. Yıl 27, Sayı , Ağustos 1990.

Peker, Tatar Ayşe. "Dünya Bankası: Kalkınmacılıktan 'İyi Yönetim' Söylemine", **Toplum ve Bilim**. Sayı 69. Bahar 1996.

Rosenstein-Rodan P. "Problems of industrialisation of Eastern and South Eastern Europe", **Economic Journal**, June-September, 1943.

Trak, Ayşe. "Gelişme İktisadı'nın Gelişmesi: Kurucular", **Yapıt**. Sayı 5. Haziran-Temmuz, s. 50-61.

Trak, Ayşe. "Azgelişmiş Ülke Aydınları ve Gelişme Sorunu", **Yapıt**. Sayı 6. Ağustos-Eylül, s. 70-82.

Ural, Engin. "Çevre Sorunları ve Ekonomi", **İktisat Dergisi** (Ekonomi ve Ekoloji 1). Sayı. 245. İstanbul: Yenilik Basımevi, Mart 1985.